

HRVATI – OD GUSARSTVA DO SAMOSTALNOSTI

Konferencija „Izazovi razvitka Hrvatske u konkurentnom okružju“
Zagrebačka škola ekonomije i managementa, 18. lipnja 2007.

(rad nastao kao predgovor knjizi Carla Alberta Brioschija – u tisku)

... med kojima bil je vrug peklenski
vu svetloj oprave horvatskoj opravljjen

Knjiga Carla Alberta Brioschija odličan je pregled povijesti korupcije, od njezinih izvora u temeljnom *moralu* uzajamnosti (o čemu svjedoči sumerska priča o Siromahu iz Nippura) do današnjih pojava *ne-morala* u svijetu politike, poslovanja i uopće u sferi javnih ovlasti. Osim toga, knjiga izvrsno opisuje kako je korupcija dovela do raspada prijašnje političke konstelacije u Italiji, zemlji s kojom Hrvatska ima stoljetne i vrlo jake veze. I taj se raspad dogodio, ne slučajno, nakon sloma socijalističkoga sustava na europskom Istoku, kad je i na Zapadu prestala moguća vanjska opasnost, i kad se društvo moglo slobodnije suočiti s vlastitim porocima. U nekim dijelovima Hrvatske, ili barem u nekim segmentima hrvatskoga društva, događaji u Italiji izazvali su velik interes. No općenito gledano naša se zemlja tada nalazila u teškom razdoblju domovinskoga rata i bili smo najviše zaokupljeni vlastitim opstankom. Razumljivo je da su vijesti o »Čistim rukama« u Italiji, o prijelazu Prve Republike u Drugu, bile u takvim okolnostima manje važne. Međutim, bilo je tada uznemirujuće, a poslije konačne pobjede i porazno, slušati naznake o nemoralu, pa i glasine (ne nužno potvrđene, ali uvjetovane »duhom vremena«), o takozvanom ratnom profiterstvu, o privatizacijama koje su ostavljale tisuće ljudi bez egzistencije, i to u vrijeme dok su se mnogi sinovi Lijepe Naše nalazili u prvim bojnim redovima. »Hrvatski san«, toliko stoljeća sanjan – san o pretvaranju *de iure* samostalnosti u *de facto* samostalnost – i uopće san o slobodi i dostojanstvu, kod nekih je prelazio u noćnu moru i nastupilo je razočaranje, koje je objektivno ugrožavalo naš daljnji razvitak. Ali s druge strane, hrvatska stvarna sloboda prisilila nas je na to da razmislimo o tome kakvi smo doista, kao narod i kao društvo, pa da u tom smislu razmislimo i o korupciji u našoj povijesti i današnjici.

No kako da pristupimo temi o korupciji u hrvatskom povijesnom sklopu?

Na početku, vjerojatno je korisno iznijeti dvije misli. Prvo, korupcija je nemoral, ali nije svaki nemoral korupcija. Drugo, korupcija je vrlo često krađa, ali nije svaka krađa korupcija. Kada pitamo hrvatske povjesničare da označe najočitije slučajeve korupcije u našoj prošlosti, mnogi će se zamisliti, ali neće lako naći odgovore, barem iz vremena prije XIX. stoljeća. U hrvatskoj povijesti ima vrlo mnogo primjera nemorala, pljački, ubojstava i dvorskih spletki još od srednjovjekovne hrvatske države, ali teško je te pojave odrediti kao korupciju. Prije bi se reklo da su to bile gotovo uobičajene činjenice vremena, a katkad i načini gospodarenja ili preživljavanja.

Takav je oblik gospodarenja bio tipičan i za gusarsku državu koja se oblikovala uz dijelove hrvatske obale još u doba Ilira i s kojom se na kraju sukobio Rim. U III. st. pr. Kr., prema Polibiju, kraljica Teuta rimskim je izaslanicima obećala da će se pobrinuti da ilirska države ne čini javne nepravde Rimu, ali je rekla i da ilirski vladari ne mogu spriječiti privatno gusarenje svojih podanika (*Povijesti* II: 9.8). I gotovo jedanaest stoljeća poslije – točnije, 874. godine – papa Ivan VIII. obratio se hrvatskomu knezu Domagoju ovim riječima: »da protiv gusara koji pod zakriljem tvoga imena bjesne protiv kršćana, to snažnije istupiš, što znađeš, da nevaljaština tih ljudi sramoti i tvoje ime; jer, ma da se može vjerovati da oni gusari napadaju po moru protiv tvoje volje, budući da se kaže da ih samo ti možeš ukrotiti, ne ćemo te smatrati nedužnim, ako ih odista ne zatreš.« – Je li knez Domagoj imao i osobnu korist od gusarskih akcija? To se ne može znati, no Hrvati su u to vrijeme već uvelike pokršteni, pa ako je država i dalje dopuštala pothvate koje je kršćanski moral osuđivao – ili je država bila preslaba da uspostavi red (a iz citata je jasno da papa u to nije vjerovao), ili su te pljačke odgovarale knezu ili ljudima oko njega. S druge strane, jesu li srednjovjekovni hrvatski vladari uopće shvaćali javni moral na način da bi se osjetili dužnima zaustaviti grabežljivost svojih podanika? Sve dok se gusarstvo odvijalo kao spontana ekonomija utemeljena na vjekovnim običajima, i sve dok je pogadalo samo tuđe i često

politički suparničke sile, može se pretpostaviti da je konvenirala vlastima. I u tom pogledu srednjovjekovna hrvatska država dobro se uklapa u opći obrazac, koji se nastavlja sve do modernih vremena, i poslije. U hrvatskoj povijesti ranomoderni primjer bit će uskočka djelovanja u XVI. stoljeću, gotovo u isto vrijeme dok su se Engleska i druge tadašnje europske sile također bogatile zahvaljujući pomorskom razbojstvu (što je i Brioschi i spomenuo).

Korupcija je redovito vezana ne samo za opću moralnost, nego prije svega za vlast, odnosno za moralnost u provođenju ovlasti, dužnosti ili javnih službi. Zato je nemoguće govoriti o korupciji ukoliko nemamo neku predodžbu o vlasti ili o javnoj sferi.

U ranom srednjovjekovlju, u državama nastalima poslije velike seobe naroda, predodžba o vlasti, zakonu i javnoj službi koji bi bili nepristrani i »pravedni« prema svim podanicima, bila je još vrlo daleka od današnjih poimanja. Zacijelo ne treba zaključiti kao što je zaključio Gabriele Pepe prema primjeru Langobarda u Italiji, da »Njihovo kraljevstvo nije bila država, njihovi kraljevi nisu bili kraljevi, njihov zakon nije bio zakon: [jer] pogrešno koristimo te riječi pune visoke znakovitosti za uvjete života utemeljene samo na zadovoljavanju pojedinačnih koristi i na silu« (*Il medio evo barbarico d'Italia*. Torino: Einaudi, 1973: 290). Ipak, nema dvojbe da je pravna situacija bila vrlo šarena, u početku s različitim oblicima »personalizacije zakona« (u kojima je etnička pripadnost određivala pravni status osobe), eventualno s etnomigracijskom hijerarhizacijom društvenih slojeva, a zatim s daljnjim razvitkom klijentskih i podaničkih odnosa na temelju kojih će se formirati feudalno poredak.

Hrvatsko kraljevstvo vjerojatno je funkcioniralo na sličan način, i moć kralja zacijelo se gradila usporedo s pomakom njegove uloge od rodovskoga prvaka i/ili karizmatškoga vođe do čelnika na vrhu raznolikih podaničkih piramida. Postupno integriranje dalmatinskih gradova u Hrvatsku možda je ubrzalo taj pomak i u hrvatski pravni sustav uvelo više elemenata naslijeđenih iz rimskog prava. Na kraju bi kralj, koliko su prilike dopuštale, postao i jamac za redovitost i ispravnost vlasti, i za obavljanje tih dužnosti koje bi se, uvjetno, mogle označiti kao javne funkcije. I to se ponajprije odnosilo na vrhovnu sudsku moć.

Dakako, iz razmjerno oskudnih povijesnih podataka o ranom hrvatskom kraljevstvu ne možemo nešto određeno zaključiti o nepravilnosti u sudstvu, ili o korupciji vlasti, iako postoje potvrde o borbama za vlast, u kojim je borbama bilo i nečasnih postupaka (primjerice, izvori kažu da je Svetoslav Suronja oko godine 1000. izgubio krunu »bratskom varkom«).

Postoji tek jedna *vrlo hipotetska* naznaka, ali vrlo važna ako bi se ikako mogla potvrditi, o jednoj ključnoj promjeni na najvišoj razini, u odnosu na pojavu koju bismo prema današnjem rječniku odredili kao »pravnu državu« (iako taj razmjerno moderan pojam moramo u odnosu na dotični povijesni kontekst shvatiti vrlo uvjetno).

Reljef vladara iz krstionice splitske katedrale, kojega je Igor Fisković u svojoj monografiji iz 2002. izričito identificirao kao Petra Krešimira IV., bio je naknadno preinačen. Reljef je dobro poznat svim školarcima u Hrvatskoj i moglo bi se reći da ima gotovo amblemsko značenje za hrvatsku ranosrednjovjekovnu povijest. No rijetko se spominje da su ruke dvorjanina s lijeve strane kralja postavljene u vrlo neprirodan položaj. Na prvi pogled ispada kao da ga je uhvatio napad gastritisa. Natpis na donjoj desnoj strani reljefa bio je izbrisan, najvjerojatnije namjerno. Postavlja se pitanje, je li dvorjanin držao nešto u rukama prije *cenzure*/preinake reljefa. Ako jest, dvije mogućnosti prvo padaju na pamet – držao je ili mač, simbol izvršenja kraljeve moći, ili svitak, klasičan ikonografski simbol zakona. Možemo pokušati rekonstruirati reljef prema tim alternativama. Zamislimo li u dvorjaninovim rukama mač, prikaz i dalje ostaje neuvjerljiv, ali svitak bi sasvim odgovarao položaju ruku (v. skicu u članku Ive Rendića-Miočevića »Slovo o hrvatskom matrix«, u zborniku Emil Heršak, *Etničnost i povijest*. Jesenski i Turk: Zagreb, 1999). I sada opet zamislimo scenu kako je do nas došla – kralj, na lijevoj strani dvorjanin praznih ruku i pod njima treći lik ničice pred kraljem, koji po svemu sudeći traži njegovu milost. Ta scena govori o kralju samodršcu, autokratu, ali ako dodajemo svitak u dvorjaninove ruke, sve se mijenja: scena tada govori o vladaru koji vlada prema zakonu i dvorjanin mu pomaže u primjeni zakona.

Što je dovelo do promjene reljefa? Ako je reljef doista bio preinačen, kako se čini vjerojatnim, mogu li se glasovite Shakespeareove riječi »nešto je pokvareno u državi Danskoj«, primijeniti i na Hrvatsku u jedanaestom stoljeću? Pod pretpostavkom da je na reljefu prikazan Petar Krešimir IV., do preinake je moglo doći već za Dmitra Zvonimira, što bi govorilo o bitnoj promjeni u stilu vladanja, a možda o sređivanju prilika bezvlašća, pa valjda i o korupciji zakona, preko kraljeve samovlasti. Mlada

legenda o Zvonimiru ističe upravo kraljevu pravednost ili poštenje (»dobri kralj Zvonimir«) i sredenost prilika u zemlji tijekom njegove vladavine. S druge strane, ako je reljef bio preinačen poslije, nakon dolaska Arpadovićeve na hrvatsko prijestolje, moguće je pomisliti da se nova dinastija na neki način protivila prijašnjim pravnim tradicijama u Hrvatskoj (iako je takva mogućnost manje vjerojatna).

Drugi oblik korupcije, koji je bio možda najtipičniji za srednji vijek, i koji je i Brioschi istaknuo, odnosio se na korupcijske pojave unutar Crkve, ponajprije na simonijsku praksu. Povijesni izvori govore o različitim crkvenim sukobima u ranom hrvatskom kraljevstvu, koje su povjesničari tumačili na razne načine, najčešće u svjetlu sukoba između latinske i slavenske liturgije, ali ti primjeri nisu relevantni u kontekstu korupcije. Eventualno se može navesti upozorenje hrvatskomu kralju i hrvatskim velikašima, u XII. zaključku, o osnivanju splitske metropolije (925. godine), da ako bi oni htjeli podvrgnuti dijeceze u splitskoj metropoliji »pod vlast svoga biskupa« (misli se na Grgura Ninskoga) da tada »neka nijedan od naših biskupa po čitavoj njihovoj zemlji niti krsti niti posvećuje crkve ili svećenike«. Naglasak je tu dovoljno jak da se može pomisliti da su se kralj (to je Tomislav) i hrvatski velikaši doista miješali u crkvene poslove, bilo zbog osobnih interesa bilo zbog realne politike toga vremena. Ali pravi sukob između kraljevske vlasti i Crkve još nije započeo i, usput budi rečeno, papinstvo se tada nalazilo u razdoblju »pornokracije«, koje je naznačio i Brioschi (u komentaru o utjecaju Teodore Rimske i njezine kćeri Marocije na pape Sergija III. i Ivana X.). Tek će u drugom dijelu XI. stoljeća Hildebrand, odnosno papa Grgur VII., odlučno istaknuti moralno prvenstvo Crkve i u svjetovnim stvarima (»Ako je država odviše slaba da dijeli pravdu, onda Crkva treba uzeti vlast u svoj ruke. Papa ima vlast da svrgne vladara i da krunu kome hoće«), a tada će i naš kralj Zvonimir prihvatiti vazalski odnos prema papinstvu. To nas opet vraća problemu o razlozima za moguću preinaku reljefa kralja u splitskoj krstionici.

Među najvažnijim potezima pape Grgura VII. bila je i utvrđivanje celibata u svećenstvu, što je imalo i svrhu da privatni obiteljski razlozi ne utječu na korupciju unutar Crkve. No bez obzira na takve mjere i napore, što je bio moćniji svjetovni položaj Crkve, to su se korupcija i grijeh Šimuna Maga jače u njoj potvrđivali.

U pjesmi »Svit se konča«, jednom od najstarijih djela hrvatske književnosti, napisanu na glagoljici možda već u XIII. stoljeću*, opis nemorala u Crkvi više je nego jasan: »Grđinali, biskupi i opati / misle, Boga ostavivše, lě o zlati. / Duhovna rěč ot njih se ne more imati / ako im se pěnezi prije ne plati. / Simuna v tom naslěduju ki to začē. / Kako mnoga duša v mukah plače, / nijedan to ne razmišlja, ji, pje, skače. / Gdo bi rekal: zlo činite! – zlo ga vlačē.«**

Pjesma je, čini se, tipična za vrijeme u kojem je nastala i potvrđuje da je Hrvatska u to vrijeme bila sasvim integrirana u korupcijski okvir onda suvremene Europe. No da se vratimo na problem državne korupcije, ili otvaranja mogućnosti za korupcije – i u toj shemi možemo spomenuti jedan važan dokument koji nije čisto hrvatski, ali dolazi iz našeg okružja i u širem se smislu može smatrati i hrvatskim (tim više, jer se u njemu prvi put spominje dubrovačko ime).

Godine 1189. Kulin ban, nasljednik slavonskog i bosanskog bana Borića, u povelji dubrovačkomu knezu Gervasiusu (= Krvašu) potvrđuje da svi Dubrovčani mogu slobodno trgovati po njegovu »vlandanju« i da im se ništa neće dogoditi i ništa se neće od njih tražiti, osim ako bi tko svojom voljom banu nešto poklonio (*razvě što mi kto da svojevь voljovь poklonь*). Možemo pomisliti kako bi to bilo – ne nužno optužujući Kulina bana, ali dopustiti mogućnost poklona, u uvjetima kakve-takve konkurencije ili neizvjesnosti željena ishoda, značilo bi upravo tražiti poklon. U feudalnom poretku (i ne samo u njemu) često se događalo da su dobrovoljni pokloni ili darovi postali očekivani i na kraju obvezni, tim više ako bi vladar ili gospodar takvu mogućnost izričito naznačio.

Ali dar je imao i drugo značenje, koje je Vladimir Mažuranić ovako sažeo: »Mislim, da se iz najstarijih primjera, a i mnogih kasnijih, može razabrati, kako ni u nas u drevno ono doba nije govora o daru, kao izljevu puke darežljivost... Daje se i daruje, ali se svaki put ili izriekom ugovoraju, ili muče [= šutke] očekuju bud kakova djela odbarenikova, bud uzdarje, protudar, ter se taj običaj odmah i pre-

* To je najranije datiranje. No često se to djelo smješta i u XIV. stoljeća.

** I slijedi: Mala bratja i koludri, predikavci, / remetani, karmeliti, kavčenjaci, / vsi popove, koludrice i vsi djaci, / vsi se nazad obratiše kako raci... Liceměri, vražji posli, světom hine, / zlato, srebro i čto mogu moćno pline. / Antihristu put gotove, zlo v tom čine. / Se su oni kěmi duš mnogo gine.

uzimlje« (*Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb: Informator, 1975 [pretisak izdanja iz 1908–22]: 191).

Nismo daleko, dakle, od pojma »mita«.

Inače, riječ *mito* (u nekim starijim hrvatskim primjerima *mit*) pojavila se već u praslavenskom jeziku, u obliku **myto*, vjerojatno kao posuđenica iz germanskih jezika (usp. gotski *mōta*, starovisokojemački *muta* 'carina, pristojba' i njemački *Maut*, 'mitnica, malta, carinarnica'). U crkvenoslavenskom ta se riječ i njezine izvedenice odnosila na carinske i slične poslove (usp. *mitnica*, za mjesto gdje se plaća ulazak u grad, i posuđenicu iz srednjovjekovnoga njemačkoga *malta*). Značenje vezano za carinu zadržalo se u ruskom jeziku, i u bugarskom i makedonskom (uz značenje koje je isto kao u hrvatskom), dok je u zapadnoslavenskom području prevagnuo smisao 'plaća, nagrada' (vidi Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec, 1993: 413–414). Prema Mažuraniću, potonje značenje postojalo je i u nas, na otocima i u Primorju, i to još u XVI. stoljeću. No u hrvatskom, kao u slovenskom jeziku, napokon se ustalilo značenje: »... dar, da se sklone oblastnik, da povoljno rieši u korist darovatelja koji čin službeni« (Mažuranić, *op. cit.* 662).

Za razliku od povelje Kulina bana, koja dopušta i rekli bismo čak i preporučuje »dar«, vjerojatno poučeni iskustvom korupcije vlasti, od XIV. stoljeća gradski statuti u Dalmaciji nastoje zabraniti ili barem kontrolirati običaj proračunatog darivanja. Tako splitski statut iz 1312. izričito traži da knez i njegovi dužnosnici pod prisegom obećaju da neće primiti nikakve darove od općinstva ili od pojedinaca (*quod nullum donum recipient a communi uel a speciali persona*, gl. 28, čl. 16). Isto tako i Skradinski statut, iz približno istog vremena (negdje između 1304. ili 1312. i 1322. godine) zabranjuje sucima da prime darove, osim bocu vina, ali jedino ako joj vrijednost ne prelazi pet soldina. Taj primjer podsjeća nas na francuski izraz za mito, *pots de vin*, koji je spomenuo i Brioschi. Zatim 1376. nadbiskup ostrogonski Ivan De Surdis, blagajnik hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I. Anžuvinca i vikar Dalmacije, piše Hvaranima, koji su običavali davati darove knezovima i vikarima, da neka se nitko ne usudi dati kakav dar knezu ili vikaru, osim što može s knezom ili vikarom ručati ili objedovati (*excepto quod possit cum comite vel vicario prandere vel cenere*) (vidi Mažuranić, *op. cit.*, 662–3).

Vladavina Anžuvinca važna je u više pogleda, a možda je najvažnije, kako je svojedobno istaknula Nada Klaić, da je u to vrijeme došlo do »sraštavanja Dalmacije i Hrvatske u jednu kulturnu zajednicu« (*Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus, 1990: 240). S druge strane, od kraja XIV. stoljeća Dubrovnik je faktički utvrdio svoju samostalnost, i gradska je općina (*communitas Ragusina*) prerasla u Dubrovačku Republiku (*Respublica Ragusina*, od 1477. pod službenim talijanskim imenom *Repubblica di Ragusa*).

Samostalnost Dubrovačke Republike, na prvi pogled, mogla bi se činiti zanimljivim okvirom za proučavanje političke i/ili sudbene korupcije. Zašto? Prije svega jer se dotad sudbina drugih hrvatskih zemalja već uvelike riješavala izvan domaće sredine (pa bi i korupcija u njima bila, recimo, djelomično »izvanjski« uvjetovana), ali i zato što je Dubrovnik živio dobrim dijelom od trgovine, dakle od gomilanja novca, a Dubrovčani su poslovali u zemljama u kojima je korupcija bila vrlo rasprostranjena (to vrijedi osobito za osmansko carstvo, kao i za kasnosrednjovjekovnu Srbiju i za druge zemlje s kojima su Dubrovčani imali jake trgovačke veze). No bez obzira na okolnosti, Dubrovčani su poduzimali posebne mjere protiv korupcije. Primjerice, biranje kneza na vrlo kratak mandat od mjesec dana imalo je za svrhu baš sprečavanje mogućnosti korupcije. Osim toga, na kneževu dvoru na ulazu u veliku vijećnicu, kao opći podsjetnik, stajao je natpis: *Obliti privatorum, publica curate* (»Zaboravite vlastite protike i skrbite se za zajedničko dobro«).

U nedavnom članku o postanku tog natpisa, Nella Lonza kaže: »Gotovo da nema teksta o baštini dubrovačke državnosti i političke povijesti Republike... u kojem se taj *motto* ne javlja«, i to veličan kao izraz dubrovačke političke mudrosti i ideala (»*Obliti privatorum publica curate*: preci i srodnici jedne političke maksime«, *Anali Dubrovnik*, 44, 2006: 27). Nekada se smatralo da je natpis bio postavljen tek poslije obnove Kneževa dvora nakon potresa 1667. godine. No Nella Lonza dokazala je da je sigurno postojao prije, i da nije predstavljalo osobitu dubrovačku dosjetku. Sasvim isti tekst autorica našla je na freski s prikazom lika Pravde, koju je Hans Holbein naslikao u Velikoj vijećnici Basela 1521/22. godine, i također na gredi u kući u brdskom selu Lüstrolu blizu Bologne, na kojoj je označena i 1690. godina (N. Lonza pretpostavlja da je greda bila prenijeta u selo iz neke javne zgrade). Prema tim primjerima, autorica zaključuje da je tekst nastao u razdoblju možda od kraja XV. stoljeća (ali svakako

prije potresa u Dubrovnika, kako potvrđuje datum Holbeinove freske), i da je preuzet iz kakva općeg izvora koji je bio poznat relevantnom dijelu Europe (eventualno iz neke »florilegije«, tj. zbornika izreka, koja je u to vrijeme bila u optjecaju) (*ibidem*, 43–44).

Jedno je, međutim, ispisati neku moralnu izreku na javnom mjestu, a drugo je osigurati da se takav naputak doista i poštuje. Uostalom, zna se o kakvu mentalitetu samointeresa svjedoči jedno takvo remek-djelo hrvatske renesansne književnosti kao što je Držićeva komedija *Skup*, napisana negdje sredinom XVI. stoljeća.

Također je dobro poznata »Pjesan o dinaru«, koju je u XVI. stoljeću napisao Dubrovčanin Marin Kaboga: »Čuj me svak što ću rit, od mlada do stara, / Kako vas ovi svit dinar sad pohara. / Paklena udoba učini da dinar / Sada je jes doba na svitu gospodar; / Pri njemu da se Bog i duša ostavi, / I pravda i razlog pod noge postavi; / Da razum i mudros u scijeni nij' sada, / Nego li da ludos gospodi i vlada; / Da vjeru otjera i slatku dobru har / Prokleta nevjera i huda zla nehar...« Nella Lonza spomenula je u bilješkama vezanima za dubrovački natpis, i sarkazam na račun istaknute maksime na Kneževu dvoru: »Öbliti privarom puhajte kurvić« (prema izvoru: Lujo Vojnović, *Zapisci plemenitog gospara Marina Marojice Kaboge 1706–1707*. Dubrovnik 1900.) i isto je navela komentare Ruđera Boškovića, koji je 1783. izjavio da je taj natpis »najljepši što se može zamisliti« (*la più bella iscrizione immaginabile*), ali je rekao da narod često postupa obratno, kao da treba zaboraviti javno dobro i brinuti se o privatnom (»...e la gente dice, che spesso si fa tutto il rovescio, come se vi si dicesse *Obliti publicarum privata curate*«) (Lonza, *op. cit.*, 27, 41, za potonji navod autorica zahvaljuje, za podatku o citatu, Ivici Martinoviću).

Prilike u hrvatskim zemljama u ranomodernom dobu bile su inače vrlo raznolike. I dok je za Dubrovnik XVI. stoljeće označavalo zlatno doba, Dalmacija se još od kraja srednjovjekovlja nalazila u sastavu Mletačke Republike, nakon što je Ladislav Napuljski, kako kaže naša nacionalna historiografija, »sramotno prodao« svoje pravo nad Dalmacijom za 100.000 dukata (1409). Za preostalu kraljevsku Hrvatsku, izbor Ferdinanda Habsburga za hrvatskog kralja u Cetingradu 1. siječnja 1527. označit će prekretnicu s dugoročnim posljedicama, no u prvom fazi treba istaknuti dva glavna kretanja: nastavak osmanskih osvajanja i slabljenje hrvatske države, o kojoj će se na kraju XVI. stoljeću (nakon pada Bihaća 1592.) već govoriti kao o »Ostacima ostataka nekad velike i slave Kraljevine Hrvatske« (*Reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae*), i usporedo s time sve teži položaj kmetova u feudalnom sklopu. Može se pretpostaviti da su na taj drugi proces utjecale i seobe hrvatskih seljaka u krajeve daleko od neposrednih ratnih opasnosti (u Gradišće, Moravsku i druga područja), i dodjele povlastice novim naseljenicima, uskocima i inim prebjezima iz područja koja su pala pod tursku vlast. Seljačka buna 1573. bila je odraz tih prilika.

No taj veliki ustanak seljaštva u sjevernozapadnoj Hrvatskoj i u susjednim dijelovima Kranjske i Štajerske ne može se definicijski razmotriti iz perspektive korupcije, jer se položaj seljaka i kmetova pogoršao ponajviše zbog objektivnih ekonomskih, demografskih i vojnih poteškoća u zemlji, i ne samo, kako se često ističe, zbog nepravde ili nemoralna pojedinih feudalaca, ili konkretno Franje Tahyja. Istina, saborska istraga ljeti 1572. utvrdila je da je Tahy nezakonito i nasilno nametao kmetovima tlake i naplate, da je od njih iznuđivao novac, i da je na kraju počeo napastovati i njihove žene i kćeri. Sa svoje strane seljaci više nisu mogli trpjeti te nepravde, i ponadali su se u pravdu cara. Dakle, mogli bismo reći da se opet pojavio stari motiv o kralju/caru kao najvišem djelatelju pravde. No kada saborska komisija nije uspjela riješiti spor između kmetova i Tahyja, hrvatski je sabor u siječnju 1573. proglasio seljake veleizdajnicima, što je i izazvalo ustanak. U tom je ratu car Maksimilijan I dao punu podršku feudalnoj vojsci, koja je za samo nekoliko tjedana ugušila pobunu.

Gotovo sto godina nakon tog sloma, Juraj Habledić od »tovarištva Jesuševog« (iz Družbe Isusove), rođen nadomak Zagreba u Starom Čiču, pisao je o seljačkoj buni u svom djelu *Prvi oca našega Adama greh*, i to pod naslovom »Nestalnost priprostoga ljuctva«. No možda je zanimljiviji od Habledićevih komentara u vezi s tim sukobom, njegov sažetak o općem moralnom stanju u zemlji u njegovu vremenu: »Lotrov, kurvi, ožurašev, copernic, nenavidneh, kriveh svedokov, oneh ki sirote vdovice, nevoljne ljudi zatiraju, krive opravdaju, gizdavcev, skupcev, tatov, tolvajev, razbojnikov, ljudomorcev ne ti treb po drugeh orsageh ziskivati, dosti ih je vu ovom slovenskom nevoljnom zakutku« (1670).

Među raznim tipovima zlikovaca koje Habledić ističe u tom opisu, više od »lotrov, kurvi i ožurašev« (= lopova, prostitutki i lihvara) zanimljive su copernice, odnosno vještice. Vjera u to da neki po-

jedinci mogu mijenjati zakone prirode i, često u sprezi s nečastivim silama, nanijeti zlo drugima, vrlo je stara i bila je široko rasprostranjena diljem svijeta. No znakovito je da se u kršćanskom i europskom kontekstu odnos prema vješticama i čarobnjacima bitno zaoštrio tek potkraj srednjeg vijeka i pogotovo nakon prijelaza u modernu epohu. Naime, suprotno običnim predodžbama, u prethodnom dobu ranoga srednjovjekovlja, koje se katkad olako naziva »mračnim dobom«, vještice se nisu baš ozbiljno shvaćale.* Do promjene gledišta u Crkvi došlo je tek u XIII. stoljeća, kad su tadašnji teolozi (među njima i Toma Akvinski) razvili teorije o mogućnostima održavanja veze između vještica i Đavla. U 15. stoljeća nastala su i ključna djela poput *Summis desiderantes affectibus* pape Inocenta VIII (1484) i *Malleus maleficarum* Institorisa i Sprengera (1486). Međutim, kako je naglasio ruski povjesničar Aron Gurevič, u Europi nije bilo masovnih progona vještica sve do XVI. i XVII. stoljeća, kad će za to nastati nužni društveni i sociopsihološki uvjeti (*Средневековый мир. Культура безмолвствующего большинства*. Москва: Искусство, 1990: 362). Gurevič je smatrao da je jedan od bitnih čimbenika za buduće masovne progone vještica bila konačna borba Crkve protiv narodne kulture na samom pragu moderne ere (*ibidem*, 375), no u tu shemu morali bismo uključiti i učinke reformacije i kontrareformacije i, paradoksalno, »pripremu terena« za novu epohu prosvjetiteljstva i racionalnosti.

Taj povijesni obrazac, tipičan za velik dio Europe, potvrdio se i u Hrvatskoj. Od XIII. stoljeća odredbe o spaljivanju i kažnjavanju vještica pojavljuju se u zakonicima i u gradskim statutima (prvo u korčulanskom statutu iz 1214. godine). Vinodolski zakon iz 1288. kaže da žena uhvaćena u vraćanju, ako se to potvrdi vjerodostojnim svjedočanstvom, mora platiti 100 libara – i ako tu kaznu ne može platiti, neka se spali. Naznačena je globa bila visoka (jednaka samo globi za podmetanju požara), pa iz današnje perspektive, ta odredba izgleda užasna: tko ima novac ostane živ – tko ga nema, ide na lomaču. Pa ipak, kao i u ostaloj Europe, u Hrvatskoj nije bila masovnih slučajeva progona vještica sve do XVI. i XVII. stoljeća.

Kao što se i uzročnici seljačkih buna ne mogu poistovjetiti s korupcijom, mora se naglasiti da ni progoni vještica nisu *po sebi* primjeri korupcije. Ali mogu poticati korupciju. S jedne strane, može se pretpostaviti da su mnogi suci, isljednici, mučitelji, pa i krvnici, iskreno vjerovali u opasnost od vještica i smatrali da obavljaju svoj posao za opće dobro. Podnosili su i točna i vjerojatno poštena izvješća o troškovima vezanima za te poslove – primjerice, zagrebački poreznik Martin Eberl napisao je 1704. račun u kojem je označeno koliko je novca potrošio za meso, sir, vino, svijeće, itd., i zatim koliko je platio »henkaru, kaj je babe mučil i pogubila«. No kada državna vlast i njezini službenici – i narod koji im daje podršku – održavaju psihozu straha, vrlo je lako ljudima u položajima moći iznuditi novac i druge usluge od okrivljenika. I treba dodati da su u Hrvatskoj gotovo sve žene optužene kao vještice stvarno i završile na lomači. Napokon u XVIII. stoljeću, kad je vjera u vještice već počela slabiti, pojavit će se primjeri licemerja i prave korupcije. Nije možda slučajno da je u zapisniku iz 1743. optužena Barbara Duganka, kojoj je vražji pečat bio utvrđen na stidnom mjestu (*qui minister justitiae unum diabolicum penes pudica adinvenit sigillum*), izjavila da je na Duhovo prijašnje godine pred svojim vratima vidjela i druge okrivljenice »... med kojimi takaj bil je vrag peklenski vu svetloj oprave horvatskoj opravljen, kojega zvale jesu gosponom...«

U nastavku zbivanja, iste je godine zabilježena i najjasnija korupcijska afera vezana za progone vještica u Hrvatskoj (i Mažuranić spominje taj primjer u svom pravno-povijesnom rječniku, u natuknici o mitu). Barica Jurković, udata Benšek i zvana Cindekovića, u Zagrebu je pod zakletvom opisala kako je gradski bilježnik Ladislav Sale od nje tražio mito od 200 forinti da je oslobodi od optužbe. Za sudjelovanje »vu istom pajdaštvu coprije« Jurkovićku (= Cindekoviću) okrivila je već osuđena Jela Ptičkovića.** Poslije, kad su Ptičkovića i ostale žene iz njezine skupine već bile spaljene, Jurkovića je plemićkom sucu zagrebačke županije dala izjavu o vlastitom slučaju. Na početku je kazala da je i Ptičkovića pokušavala poreći da ju je vidjela u sumnjivim okolnostima – ali isljednici to nisu htjeli vjerovati. Kad je završila u zatvoru, supruga Ladislava Sale – preko nekoliko posrednika – dala joj je na znanje da će intervenirati u njezinu korist, ako isplati njezinom mužu 200 forinti. Bara Lovrenčićka (= Penezička) bila

* Primjerice, langobardski zakoni izričito kažu da nitko ne smije spaliti vješticu (jer kršćani uopće ne bi smjeli vjerovati u postojanje vještica) (Pepe, *op. cit.* 66), a Crkva je općenito smatrala zamisao o vezi vještica s Đavlom »narodnom glupošću« (Aron Gurevič, *Problemi narodne kulture u srednjem vijeku*. Beograd: Grafos, 1987: 142).

** Vidi skraćeni tekst o priznanjima Bare Duganke, Jele Ptičkoviće, Mare Miheričke i Mare Dedovke, str. 279–287 u zborniku Olga Šojat (ur.) *Hrvatski kajkavski pisci, I.* iz serije Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 15.I. Zagreb: Matica hrvatska i Zora, 1977. U tom tekstu nalazi se i opis Duganke o »vragu peklenskom« u hrvatskoj svečanoj odjeći.

je ključna osoba koja će zatim pomoći Jurkovički. Ona je prvo nagovorila isusovca Josipa Smolu da prenese poruku Jurkovički u zatvor. Smole je nagovarao Jurkovičku neka plati tih 200 forinti, ali kad je ona to odbila, predložio je da mu se povjeri u ispovjedi, i opet joj posavjetovao da plati taj novac, jer je to jedini naći da se spasi. Poslije je i Lovrenčićka uspjela posjetiti Jurkovičku u tamnici, jer je situacija bila vrlo ozbiljna (čula je suca Andriju Salea kako govori da će gorjeti). Razgovor je završio tako da je Jurkovička napokon pristala na to da Lovrenčićka obeća 100 forinti. Kad je i bilježnikova supruga prihvatila taj niži iznos, Lovrenčićka joj je donijela prvih 50 forinti i idući dan Barica Jurković bila je puštena kući. Poslije je Lovrenčićka predložila Jurkovički da navrati do bilježnikove žene i da joj zahvali za pomoć, što je ona i prihvatila – no kad je iduće jutro stigla u posjetu, žena je još spavala i zatekla je bilježnika koji joj je počeo objašnjavati kako se iglom po tijelu traži vražji pečat. Rekla mu je da se na njezinu tijelu takav pečat neće naći. Sutradan je Sale posjetio Jurkovičku, no doznavši da nije sama u kući, brzo je otišao, zatraživši od nje da ga posjeti idući dan. Kad to nije učinila, jako se razljutio, tvrdeći da su ga žene prevarile – ali da mu to neće više činiti »ona ciganka«, tj. Lovrenčićka. Žalio se da su mu žene ostale dužne 50 forinti. Tada je njegova supruga pokušala utjerati preostali novac, govoreći da i ne vjeruje da je Jurkovička nevinna i da neka se pregleda za vražji pečat. Žrtva se obratila za mišljenje jednom kapucinu, koji joj je savjetovao da plati ostatak novca (kad ga već bilježnik toliko želi), i da pristane na pregled tijela kako bi uklonila buduću sumnju. Na kraju su se Sale, njegova supruga i njezine pomagačice, kao i Lovrenčićka, susreli u Jurkovičkinu domu. Sale je naredio Jurkovički da se skine do gola i iglom je istražio njezino tijelo sve do intimnih dijelova (iako je ipak prepustio najintimnija ispitivanja jednoj pomagačici). Zaključio je da nema na njoj vražjeg pečata, što je obradovalo i Lovrenčićku, koja mu je tada isplatila preostalih 50 forinti (za više detalja vidi: Vladimir Bayer. *Ugovor s đavлом. Proces protiv čarobnjaka u Evropi, a napose u Hrvatskoj*. Zagreb: Informator, 1982: 717–734).

Istaknuli smo tu zgodu iz povijesti progona vještica iz dva razloga.

Prvo, taj primjer tipizira korupciju »javnih« dužnosnika u vremenu kad je društvo i dalje bilo feudalno, ali kad su krupne promjene već dobrano narušile temelje na kojima je to društvo počivalo. Od Crkve, vlastele, predstavnika gradskih općina, nižih podložnika (kmetova i inih) i dalje se, barem idealno, očekivalo da će pošteno obavljati svoje dužnosti prema srednjovjekovnoj koncepciji o društvenom skladu. No ni vjerska situacija u Europi, ni politički odnosi, ni ekonomske prilike, ni zemljopisna slika svijeta, nisu više bili isti kao u srednjem vijeku. I u prilagodbi tim promjenama u početku su se mogli (ili morali) trpjeti, stanoviti nečasni postupci, pa zato ni Tahy nije bio osobno kažnjen za svoje dokazane nepravilne postupke (osim u hrvatskoj historiografiji), za razliku od Matije Gupca i njegovih suboraca. A što se tiče progona vještica, zacijelo je u Hrvatskoj bilo korupcije i prije incidenta oko iznuđivanja mita od Barice Jurković. No u svijetu u tranziciji, koji je izgubio, rekli bismo »zdrav razum« srednjovjekovlja, vještice su bile viđene kao realna opasnost sve do XVIII. stoljeću.* I čak u prvom dijelu XVIII. stoljeću Jurkovičeva je za dlaku izbjegla sudbinu Jele Ptičkovice, i to upravo zahvaljujući korupciji. Da je živjela stotinjak godina prije, možda bi o njoj ostao tek kratak zapis o osudi i spaljivanju, ili možda samo poslovni račun da je »henkaru« isplaćen stanovit iznos da bi »babu mučil i žgal«. Ukratko, korupcija se u prvim stoljećima moderne ere faktički trpjela kao »manje zlo« u odnosu na dublje probleme koji su mučili društvo, ali se ipak sve više osjećala kao zlo. U tom smislu, dodajmo da se 1745. godine, tek dvije godine poslije slučaja Jurkovičeve, glasoviti barun Franjo Trenk (= Franz von der Trenck) našao pred vojnim sudom u Beču, optužen ne samo za ratne zločine (okrutnosti, krađe, silovanja) i izdajstvo (dopuštanje bijega pruskoga kralja Fridrika II. i pripreme pobune u Slavoniji), nego i za novčanu korupciju (prodaju vojnih komisija, traženje plaća za nepostojećih vojnika i uopće za pronevjeru državne blagajne). I dok je Tahy (koji je također bio slavan borac protiv Turaka) ostao neosuđen u svoje vrijeme za korupciju, bečki je vojni sud izrekao smrtnu kaznu za Trenka, premda ju je Marija Terezija poslije preinačila u doživotni pritvor.

Drugi razlog zašto smo istaknuli primjer progona vještica u Zagrebu 1743. tiče se tipološke važnosti »lova na vještice« u analizi korupcije. Prvo je pitanje uvijek: koliko je vjera u vještice stvarna?

* Upućujemo čitatelje na odličnu knjigu Vladimira Bayera *Ugovor s đavлом* (Zagreb: Informator, 1982.), u kojoj se ta problematika podrobno obrađuje, i u kojoj se opisuju, osim afera u slučaju Barice Jurković, i neki mogući primjeri seksualnih iznuda tijekom tih procesa. Bayer je isto tako odbacio uvriježenu rekonstrukciju da je progone vještica obustavila Marija Terezija. Prema njemu: »Ne, Marija Terezija nije ukinula procese protiv vještica niti u Austriji a niti u Hrvatskoj. Ona ih nije mogla ukinuti naprosto zato što nikad nije prestala vjerovati da ipak postoji mogućnost da čovjek dođe u vezu s đavлом i da pomoću njega vrši čudesna djela« (ibidem, 304).

Ako jest, ne možemo govoriti o korupciji. Društvo je takvo i vjeruje da je uništavanje vještica moralno. I tu nema kompromisa, niti mita. Da je Ladislav Sale u duši doista vjerovao da Jurkovićeve predstavlja đavolsku prijetnju, bi li uopće pristao na primanje mita? No čovjek je iskoristio priliku za svoju korist, nemoralno, uz pomoć svoje podjednako nemoralne supruge, dobro znajući da su se sve te optužbe tlapnje, pa je zato bio čovjek moderniji (i pokvareniji), recimo od isusovca Josipa Smole, koji je iskreno vjerovao u mogućnost postojanja vještice i zato nagovarao Baricu ne samo na plaćanje mita, nego i na ispovijed. »Lov na vještice«, pogotovo u metaforičkom smislu, moderni je obrazac, koji *ne mora biti uvijek izraz korupcije*, ali koji često predstavlja savršen korupcijski kontekst. Što je moćnik veći lice-mjer i što je žrtva nemoćnija, to mu je lakše od žrtve iznuditi što želi. I taj je model opći – i danas.

Treba ukazati i na jednu bitnu sociopovijesnu odnosno antropološku ili kulturološku pojavu koja je zahvatila Hrvatsku, iako ne tako potpuno kao neke druge zemlje jugoistočne Europe. Tu pojavu mogli bismo odrediti kao »balkansku«. Pritom ne mislimo na »balkanizaciju«, kako su zapadni promatrači opisivali proces stvaranja malih neovisnih država u prvom dijelu 20. stoljeća. Balkanski fenomen odnosi se na nastanak osobite vrste društva, s osobitim moralnim sklopom, koje se oblikovalo u europskim krajevima pod osmanskom vlašću, osobito od XVI. stoljeća.

Općenito, »balkansko društvo« pokazat će slabiji ekonomski i, uvjetno rečeno, modernizacijski razvitak od zapadnoeuropskih društava. I danas većina tzv. balkanskih zemalja uglavnom kaska za Zapadom (što je već postalo gotovo »stereotip«). No ako pogledamo to područje prije osmanskih osvajanja, još dok se još nije oblikovao sociopovijesni okvir Balkana, vidjet će se da su zemlje u jugoistočnoj Europi tada bile više-manje integrirane u glavne europske tokove. Poslije je uslijedilo razdvajanje i društvena involucija, i to u dva koraka. Prvo, u fazi ekspanzije osmanska je država gotovo definicijski ovisila o ratnoj ekonomiji, plijenu i drugim otimačinama. U tom razdoblju, unatoč ratovima i razaranju, osmanska se vlast često činila poželjnijom od vlasti kršćanskih država, jer je upravo zbog prihoda od plijena i zbog veće društvene pokretljivosti u to vrijeme manje opterećivala svoje podanike (osim što je nemuslimanima nametnula posebnu »glavarinu«, džizju). Štoviše, mnogi su se kršćani izravno uključili u osmanske pljačkačke čete (akindžije i martolose). I uz raspad prijašnjih struktura i pustošenje agrarnih područja, u narodu se razvio (ili opet razvio) grabežljiv mentalitet i oblik agresivnog (ne)moralna koji je Ivo Rendić-Miočević odlično definirao kao »sindrom kraljevića Marka« (v. *Zlo velike jetre, povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*. Split: Književni krug, 1996). Zatim u drugoj fazi, koju možemo simbolički datirati od smrti sultana Sulejmana pod Sigetom 1566., osmanska država više nije u ekspanziji. Agresija se tada okreće prema unutra i položaj seljaštva bitno se pogoršava. Već od kraja XVI. stoljeća, kako piše Josef Matuz: »... u Osmanskom carstvu sve su više harale razbojničke družine; bio je to začarani krug – što je više bandita (*leventi*) lutalo naoko pljačkajući, to je veća bila nevolja pučanstva, i to je češće ono napuštalo dotadašnji način života i prilazilo razbojnicima« (*Osmansko carstvo*. Zagreb: Školska knjiga, 1992: 101). I u tom »začaranom krugu«, među kršćanskim narodima »Balkana«, potvrdio se lik hajduka, ili »socijalnog bandita«, kako ga je nekada odredio britanski marksist Eric Hobsbawm. Nadalje, u drugom dijelu XVI. Stoljeću potkupljivost je zahvatila sva područja javnog i privatnog života u carstvu (Matuz, *ibidem*: 96).

Matuz je tvrdio da je na širenje potkupljivosti ponajprije utjecala ekonomska kriza i tadašnja visoka inflacija. Mogli bismo dodati da je inflacija često u povijesti slijedila nakon velikih pljačkaških epizoda (od vojevanja Aleksandra Makedonskoga do španjolskih osvajanja u Novom svijetu). Ako se akumulirano blago ne uloži produktivno, cijene rastu i na kraju sve se može kupovati. No u osmanskom slučaju činjenica da prema šerijatu »primanje darova... nije nužno vrijedilo kao prekršaj«, pomoglo je u širenju korupcije, pa je tako mito postalo neophodno za sudske procese, za prijeme kod visokih dužnosnika, za dobivanje ili zadržavanje javnih funkcija, itd. Za dužnost kadije (suca) ili čak muftije (tumača vjerskog zakona), mito je postalo važnije od kvalifikacija (Matuz, *ibidem*: 97).

U već klasičnom djelu o povijesti Osmanskog carstva, objavljenu još u prvom dijelu 19. stoljeća, Joseph von Hammer-Purgstall tvrdio je da je Rustem-paša, zet sultana Sulejmana i »Hrvat rodom«^{*}, za svojih sedamnaest godina kao veliki vezir (1544.–1561.) nagrmuo golemo bogatstvo, i da je upravo on »otvorio vrata potkupljivosti i kvarenju uprave u svim granama«. Doduše, mito je u njegovo vrijeme bi-

* Rustem-paša Opuković (1500–1561). Danas ga se katkad smatra Bošnjakom, jer se rodio blizu Sarajeva, no i turski ga povjesničari poznaju po imenu Hrvat Rüstem Paša i smatraju da je možda bio rođen u katoličkoj obitelji.

lo još umjereno, i trošio je svoje bogatstvo na podizanje javnih zgrada i džamija i za dobrotvorne zaklade. Pa ipak, kad je umro, njegov osobni imetak obuhvaćao je 815 posjeda u Rumeliji i Anatoliji, 476 mlinova, 1700 robova, 2900 ratnih konja, 1106 deva... 800 kurana, itd. (Joseph Hammer, *Historija turskog/osmanskog/ carstva*, I. Zagreb: Nerkez Samilagić, 1979: 439, 485). Naslijedio ga je Ali-paša ** koji je (prema Hammeru) bio podrijetlom s Brača (ibidem, 486), a zatim slavni Mehmed-paša Sokolović *, za kojega se kaže da nije nikoga primao, a da mu nije dao odgovarajuće uzdarje (Matuz, *op. cit.* 96).

Iako nema osnove okriviti osmansku državu, ili »Turke«, za sva zla koja su se sručila na zemlje »Balkana« i na hrvatske krajeve koje su pale pod osmansku vlast, korupcijski obrazac koji se u toj državi razvio imao je velik odraz na opće shvaćanje vlasti i javnih službi, dok je širenje seoskog razbojništva utjecalo na opći odnos podanika prema zakonu, pravdi i poretku. No ni mito ni razbojništvo nisu bili tipični samo za Osmansko carstvo. I osim toga, trebamo se zapitati koliko je mito, kad je »službeni« dio sustava, uopće znak korupcije ili nemoralna? U modernoj građanskoj državi ono to svakako jest – ali osmanska država nije bila i vjerojatno se nije ni mogla razviti u takvu državu. A razbojništvo je bila rašireno i na Zapadu. Primjerice, Brioschi je spomenuo Skelara, bandita koji je djelovao u Romagnu u prvom dijelu XIX. stoljeću, a u Engleskoj (ne računajući mit o Robinu Hoodu) znameniti *highwaymen* pljačkali su po kraljevskim cestama od XVII. stoljeća također sve do ranog XIX. stoljeća, kad je razvitak moderne javne sigurnosti i boljeg sustava prijevoza napokon dokrajčio tu pojavu u Zapadnoj Europi. Ti junaci krađe poprimili su u pučkoj viziji često pozitivne značajke, ali ipak nijedan od zapadnih razbojnika neće biti slavljen kao borac za vjeru i poslije za nacionalnu samostalnost ili pravdu, poput mnogih hajduka u slavenskim i rumunjsko-vlaškim zemljama, ili »klefta« (κλέφτες) u Grčkoj. ** Ta shema bila je osobito raširena baš u zemljama pod osmanskom vlašću, od XVII. do XIX. stoljeća, no trebamo dodati da su hrvatski hajduci djelovali i izvan osmanskih područja, kao i poslije povlačenja Osmanlija iz naših krajeva.

Čini se da je taj obrazac državne nestalnosti i relativizacije pravde bio prenijet u naše krajeve iz balkanske matrice gotovo po logici spojenih posuda. Granica između osmanskih područja i kršćanskih država bila je pokretljiva – prvo u doba osmanske ekspanzije, i zatim nakon preokreta i postupnog oslobađanja zemlje. Još na početku XVI. stoljeća kršćanski prebjezi iz osmanskih krajeva, prvi uskoci, izazvali su incidente zbog svojih pljačkaških navika i na štetu svojih novih zaštitnika. Lopašić spominje nevolje koje je doživio Ivan Kobasić, nakon što je naselio uskoke na svojem novom žumberačkom vlastelinstvu: »Naravski, da susjedna vlastela niesu ravnodušno gledala nove naseljenike, koji bijahu navikli ratnomu poslu, nego li ratarstvu i mirnom seljačkom radu i životu. Najviše su pak žalostili dobroga Kobasića sami Uskoci, koji nezadovoljni sa darovanimi zemljama zaokupiše i sam grad Žumberak, iztisnuvši Kobasića posve iz užitka gospoštine« (*Bihać i Bihaćka krajina. Mjestopisne i povijestne crtice*. Zagreb: Matica hrvatska, 1890: 145). Što se tiče senjskih uskoka, njihovi napadi na mletačko brodovlje vrlo su poznati, i postupanje habsburgovskih vlasti prema njima, sve do uskočkog rata (1615–1617) i preseljenja uskoka iz Senja, donekle podsjeća na stare modele iz vremena Teute i kneza Domagoja. Jer, neovisno o uskočkom poimanju pravедnosti, ili o mogućnoj nemoralnosti ili zlodjelima Mlečana, habsburgovska je država dopuštala gusarenje i razbojništva ponajprije jer je od toga imala političke i vojne koristi, i samo ju je vojni poraz na kraju prisilio na korake protiv uskoka.

Na velikom dijelu hrvatskog prostora, i osobito u krajevima u bliskom dodiru s osmanskim područjem, u koje su stizali doseljenici s druge strane granice, razvio se osobit kulturni sklop, s velikim proturječnostima: endemno nasilje i ujedno brižnost prema rodu, borba za vjeru uz odsutnost kršćanskih ideala, požrtvovanost i grabežljivost (»sindrom kraljevića Marka«), karizmatičnost vođa i vlast tradicije, velika mobilnost u prostoru i statičnost u razvitku, ili zapravo – devolucija prema tipu društva koje je katkad po svojim izražajima ili vrijednosti sličniji svijetu Homerove *Ilijade* nego svijetu moderne Europe. To je zacijelo razlog zašto je Europa stvorila dvoznačnu sliku o Hrvatima: »Hrvati« su

** Na turskom Semiz Ali Paşa, veliki vezir 1561.–1565.

* Sokollu Mehmet Paşa, rođen u pravoslavnoj obitelji u selu Sokolovići blizu Višegrada 1505. i veliki vezir 1565.–1576.

** Pretpostavlja se da je riječ hajduk ili ajduk (bugarski *ајџуџ*) potekla iz turskog naziva za vojnika-pješaka, a u turski je dospjela iz mađarske riječi za goniča stoke (*hajdú*, akuz. *hajdút*, nom. množ. *hajtúk*), iako u današnjem turskom *haydud* za država samo značenje 'razbojnik'. Grčka riječ *κλέφτης* (množ. *κλέφτες*) znači jednostavno 'lopov'.

svakako pravi divljaci, ali od njih ima neke koristi u ratu.^{***} No seobe su širile opisani kulturni sklop svuda uz dinarske granice »balkanskog« prostora. Srpski antropogeograf Jovan Cvijić, u svojem najpoznatijem djelu, o balkanskom poluotoku (*Балканско полуострво*), pokušao je opisati psihološke razloge za te seobe. I pritom nam je ponudio svoj uvid i u dublju sociopsihologiju te sredine: »Ponos i osjetljivost su u dinarskom području vrlo važan poticaj za iseljavanje. Dok bi mnogi ljudi drugih krajeva trpjeli i navikli se na bijedu, taj ponosan i osjetljiv dinarski brđanin to ne podnosi. Da njegovi tako pate, i da im on nije u stanju pomoći! I da drugi, koji su u boljem položaju, znaju i vide kako se on i njegovi muče, i da ga žale. Može mu se zbog siromaštva i loza ugasiti! Ako ne može što oteti od Turčina, izlažući svoju glavu, on će pobjeći u bijeli svijet.«^{*}

Cvijić je idealiziralo svog dinarca: on je ponosan i osjetljiv, častan i brižan za svoje, a najčešće je, prema njemu, i srpske narodnosti. No njegova dinarska psihologija može se podjednako primijeniti i na hrvatske dinarce, dok je opća slika više problematična nego idealna. Ponos i osjetljivost, pa i otimanje od Turaka zvuči možda junački – ali to je opet moral *Ilijade*, koji je imao i sve proturječnosti koje smo spomenuli. S druge strane, pokretni i okretni dinarac ipak je imao neke prednosti, koje »pitomi« podanik u dijelovima Hrvatske u kojima se više-manje nastavljao kontinuitet nije imao. Kontinuitet znači, između ostaloga, da se zadržala okosnica (srednjo)europske feudalne ideologije, iako u već veoma narušenu obliku, i to tako da su oni na vrhu, ili bolje rečeno u položajima istinske moći, u tu ideologiju vjerovali manje nego oni u slabijim položajima. I prema toj ideologiji, *Croatia rediviva*, i ipak ne oživljena, čini se da je i dalje prihvaćala da »vitez nikada ne jaše na kobilu, i nikada se ne bavi novčanim poslovima«, do te mjere da je ta »pitoma« Hrvatska i dalje radala odlične vojnike ili svećenike, umjetnike ili znanstvenike, pa i sluge, ali je poslovanje prepustila došljacima iz drugih zemalja ili okretnim dinarcima. Dinarac je bolje shvatio kako iskoristiti poslovne prilike: otimao je i od »Turčina« i od »Švabe« (i od »Mlečića«), kada je to mogao, bavio se krijumčarenjem, torbarenjem ili prosjačenjem kad bi se to isplatilo, čak je i mijenjao narodne, vjerske i političke identitete kad je to trebalo – a o mitu (i korupciji) da ne govorimo! Upravo ga je tome podržavao junački svijet *Ilijade*, u kojem se shvaćanje o daru nije mnogo promijenilo od Brioschijeva primjera »siromaha iz Nippura«. Istina, puki »poslovi« nisu bili usporedivi s junačkim djelima, ali je dinarac lako mijenjao podneblja i mogao ih je obaviti u kraju u kojem nije bio poznat »od devetog koljena«. I kad bi se vratio – eto, bio bi uspješan čovjek, i tko bi ga pitao kako je došao do svog imetka.

Priznajemo da probleme koje smo označili ostaju vrlo upitni, i da uvriježena podjela između »dinarskih«/»balkanskih« i (uvjetno rečeno) »panonskih« sociokulturnih i sociopsiholoških odrednica u hrvatskoj etniji nije uvijek jasna ni utemeljena. Ali bitno je da shvatimo to što je Brioschi i posredno i izravno istaknuo (pozivajući se također na citate) da se klice korupcije nalaze u nama. I kada taj problem pokušavamo nekako operacionalizirati u odnosu na hrvatski primjer, onda ne treba misliti da smo takvi iz nekih urođenih razloga, nego treba tražiti *kakve* su povijesne okolnosti do toga dovele – i *zašto* i *kako* te okolnosti i dalje djeluju.

Potkraj XVIII. stoljeća, u posljednjim godinama carice i kraljice Marije Terezije i za vladanje njezina sina Josipa II., u svim zemljama Habsburške monarhije, pa i u Kraljevini Hrvatskoj, »prosvijećeni apsolutizam« bitno je utjecao na određivanje pojma korupcije, barem u javnoj upravi. Pogotovo je Josip II. pokušao uspostaviti reguliranu činovničku državu, umjesto prijašnje situacije u kojoj su javni dužnosnici imali neku slobodu da se pri obavljanju svojih službi brinu i za vlastite interese. Bio je to dio širih reformi i mjera, kojima je Josip II. pokušao ograničiti vlast Crkve i katoličkih redova, uvesti vjersku trpeljivost (Patent o toleranciji, 1781), osloboditi kmetove, potaknuti obrazovanje i modernizirati pravni sustav (primjerice, ukinuo je i smrtnu kaznu 1787). U Hrvatskoj je pokrenuo gradnju Jozefinske ceste (prema predaji, pao je s konja dok je prelazio preko Kapele i zatim naredio da se cesta izgradi). S druge strane, Josip II. nije osobito omiljen u hrvatskoj historiografiji, zbog svojih centralističkih poteza, zbog ukidanja hrvatskih (i ugarskih) prava i zbog pokušaja nametanja njemačkoga kao službenog jezi-

^{***} U XVIII. stoljeća, u romanu *Tom Jones*, Henry Fielding napisao je: »Brate, ti si savršeno pravi Hrvat; ali kao što i oni imaju svoju korist u vojsci carice-kraljice, tako i u tebi ima nešto dobro«. Treba napomenuti da je Fielding te riječi napisao ni desetak godina nakon što je barun Trenk stvorio prve pandurske jedinice, i prenio turske i hajdučke metode ratovanja u habsburgovski vojni stroj.

^{*} Za izvorni tekst na srpskom, vidi: http://www.promacedonia.org/serb/cvji/cvji/cvji_balkansko_poluostrovo_1.pdf, str. 118).

ka u cijeloj habsburškoj monarhiji. No stotinjak godina poslije, i Starčević je priznao da se trudio, iako bez koristi, iskorijeniti korupciju: »Do kuda se pružala vlast Austrie, s mićenjem bijaše kako spomenusmo u Taliji.** Josip II. pokušao je izkerčiti ga, ali po njegovoj smrti sve ostade kod starinskoga. U pouzdanih krugovih verna, poštena, javna službenika držaše za ludjaka« (Ante Starčević, »Mito«, *Sloboda*, Sušak 14.2.1883.).

Međutim, u tih stotinjak godina mnogo se izmjenilo u Europi. Prošla su vremena francuske revolucije, Napoleona i Restauracije, koja su snažno utjecala i na Hrvatsku. Napoleon je ukinuo Mletačku Republiku (1797), pa i njezinu vlast u Dalmaciji (i Istri), a poslije je njegov maršal Marmont dokončao Dubrovačku Republiku (1808), koja će se zajedno s Dalmacijom i dijelom Hrvatske kraljevine naći u sastavu francuskih Ilirskih Pokrajina. I nakon odlaska Napoleona s povijesne scene, sva će se Hrvatska naći u sastavu Habsburške Monarhije, prema odlukama Bečkog kongresa (1814-1815), na kojem je ključna ličnost bio knez Metternich. Na Bečkom kongresu nastao je i Njemački Savez (*Deutscher Bund*), nasljednik Svetorimskog Carstva i buduća jabuka razdora između Austrije i Pruske u borbi za njemačko ujedinjenje. No u Hrvatskoj će naredna desetljeća apsolutizma Franje II. ili »Metternichova apsolutizma« proteći u znaku ilirskog pokreta, a poslije će ustoličenje Jelačića za bana 1848. godine simbolički najaviti početak nove građanske Hrvatske. Idući događaji: Jelačićeva intervencija protiv mađarske revolucije i »oktroirani ustav« Franje Josipa I. (1849.), razdoblje »Bachova apsolutizma« i germanizacije (1851–1859), »veliki sabor« 1861., nastanak Austro-Ugarske 1867. (nakon pobjede Pruske nad Austrijom u borbi za njemačko ujedinjenje), hrvatsko-ugarska nagodba 1868., itd., ovdje treba tek naznačiti radi konteksta. I treba još spomenuti da će se Osmansko Carstvo uskoro povući daleko od hrvatskih granica – što će 1881. dovesti do konačnog ukidanja vojne krajine. Nezavisnost su stekle nove »balkanske države«: Grčka već 1829., a Srbija, Crna Gora i Rumunjska na Berlinskom kongresu 1878. godine, koji je potvrdio i autonomnost Bugarske i ovlastio austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine (potpuna samostalnost Bugarske i aneksija Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj slijedit će tek 1908. godine).

Svi ti politički i društveni pomaci, kao i novi ekonomski zahtjevi tijekom XIX. stoljeća (potrebe za akumulacijom kapitala, industrijalizacija, širenja tržišta, gradnja željeznica i drugih ključnih infrastrukture), utjecali su na fenomen korupcije. S jedne strane, model državnog činovništva, koji se razvio tijekom apsolutizma, nailazio je na objektivne probleme. U početku, službenici i suci navikli na prijašnju feudalnu praksu nastavljali su raditi prema staromu, djelomično zato što nisu shvaćali smisao novih zakona i propisa, a djelomično jer su i podanici zadržali svoje prijašnje navike u odnosu na javnu vlasti. Zatim, kad je ekonomski razvitak stvorio nove odnose moći, čak su i najviši državni dužnosnici osjetili potrebu za većim osobnim naknadama (dobricima), dok su se niži i slabije plaćeni službenici katkad našli u vrlo teškim prilikama. Takav sklop po sebi je nagovještavao korupciju, iako je, prema nekim ocjenama, činovništvo u Habsburškoj Monarhiji, barem u ranom XIX. stoljeću, bilo manje korumpirano nego u nekim usporedivim sredinama.

Primjerice, govoreći o primorskom prostoru, Ivan Pederin tvrdi: »Kad je u pitanju činovništvo Carevine valja istaknuti da se u tom činovništvu ne zamjećuje korupcija, koja se zamjećuje u mletačkoj državnoj upravi i u upravi mnogi demokratskih država. Još nisu poznati dokumenti koji bi dokazivali korupciju državnog aparata Carevine. Usporedba habsburškog državnog aparata sa francuskim aparatom Careva traži mnogo više pažnje i istraživanja, ali se ipak može reći da je francuska uprava bila mnogo manje promišljena, više površna. Franjo II. kasnije I. pažljivo je proučio svaki spis i napisao na dnu upute. Ti spisi dobro su sređeni. Spisi koji su došli na radni stol Napoleona bez reda su pospremani u svežnjeve i nikad se ne zna da li ih je Napoleon pročitao ili ne, ali je jasno da mu oni nisu bili lako dostupni jer nisu imali precizne signature kao spisi Carevine. Franjo I. bio je mnogo bolji birokrat nego li nagli Napoleon. I još nešto. Dok se u odlukama Carevine vidi da su one plod duge rasprave većeg broja visokih činovnika, francuske odluke kao da je donio sam Napoleon bez mnogo poznavanja mjesnih prilika i tradicija na koje se on rijetko obazirao, bar u Ilirskim pokrajinama« (Ivan Pederin, »Habsburgovi, Jadran i rasprava oko ustroja Primorske gubernije, prema spisima Bečkog Haus-, Hof- und Staatsarchiva«, *Acta Historiae*, 14, 2006, 2, str. 481).

Inače, negdje tijekom XIX. stoljeću netko je naredio da se natpis na Kneževu dvoru u Dubrovniku, *Obliti privatorum...*, prekrije klakom. Nella Lonza smatra da je »vjerojatno [...] novu vlast iritirao

** Starčević je, s tim u vezi, spomenuo skandal u Italiji »za iznajmljivanje duhana«, o kojem govori i Brioschi.

vonj republikanizma i autohtone državnosti« (*op. cit.* 25). Ta se cenzura mogla dogoditi ubrzo nakon ukidanja Dubrovačke Republike, još u doba Ilirskih Pokrajina, ali je logičnije pretpostaviti da je tekst bio prikriven u habsburškom razdoblju, možda 1815. nakon bezuspješnog zahtjeva za obnovu republike, ili u nekoj od idućih faza habsburške vlasti, odnosno u drugom dijelu stoljeća, kad se korupcija već toliko raširila da je poziv na zaboravljanje privatnih interesa i na brigu za javne dobro mogao izgledati čak kao provokacija.

U svakom slučaju, ne ulazeći u pojedinosti, drugi dio XIX. stoljeća obilježen je daljnjim razvitkom kapitalizma (što je poticao i Bachov režim), kao i afirmacijom građanstva i njegovim ulaskom u politiku. Ujedno se zaoštrila borba Hrvata i drugih naroda u Monarhiji za potvrđivanje njihovih političkih, ekonomskih i kulturnih prava. A građanski parlamentarizam (uz još ograničeno izborno pravo), umnožavanje političkih stranaka, zastupanje narodnih interesa i nove prilike za bogaćenje općenito su povećale i mogućnosti političkih prijevara, manipulacija i korupcije.

Najveći korupcijski skandal u to vrijeme bila je lonjskopoljska afera, koja je dovela i do ostavke bana Levina Raucha, hrvatskog bana iz redova Unionističke stranke, koji je zagovarao i izveo Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Naime 1866. Hrvatski je sabor osnovao *Odbor za osušenje Lonjskog polja i savskih nizina*, koji je 1868. za taj posao preporučio konzorcij pod imenom *Društvo za osušenje Lonjskog polja*. Zatim je Sabor jednoglasno usvojio *Zakonski članak ob osušenju Lonjskog polja od Rugvice do Trebeša* (20. rujna 1868.), koji je Franjo Josip poslije potvrdio (15. studenoga 1868.). Taj je zakon propisao sklapanje ugovora s tim konzorcijem i nakon žustre rasprave u Saboru, za konzorcij je bila predviđena isplata u iznosu od 4.500.000 forinti. No uskoro je u javnim glasilima izbila ljuta polemika oko ispravnosti rada i poslovanja konzorcija, koja je dostigla vrhunac kad je oporbeni list *Zatočnik* optužio bana Raucha da je »tajni član« konzorcija i da je zlorabio svoj položaj za osobne koristi. Rauch je reagirao tako da je na vojnom sudu u Petrinju podigao optužbu zbog klevete i uvrede časti protiv Josipa Miškatovića i Ivana Vončine (odnosno urednika i vlasnika lista), kojima se pridružio i Matija Mrazović (budući zagrebački gradonačelnik, 1879–1881), po vlastitom priznanju autor spornih članaka. Sud je proveo istragu i 8. siječnja 1871. oslobodio sve optuženike od krivnje, nakon čega je ban Rauch podnio ostavku (26. siječnja 1871.).*

Nakon ostavke Levina Raucha, banska je dužnost pripala unionistu Kolomanu Bedekoviću Kormorskom (1871–1872) i zatim prvom »banu pučaninu« Ivanu Mažuraniću (1873–1880), čiji je sin Vladimír, možda negdje u isto vrijeme, zabilježio u *Drežniku* na Kordunu zanimljivu rečenicu: »Tuj vam, moj gospodine, velike miti padaju« (*op. cit.* 662).**

I sada da se vratimo Anti Starčeviću, koji je tih godina u svojim novinskim priložima i drugdje više puta iznosio svoje ideje o mitu, javnoj službi i o srodnim problemima. Starčević je slovio kao nepodmitljiv, što je, po svoj prilici, bilo i točno.

U članku »Mito«, objavljen u *Slobodi* (Sušak, 14. veljače 1883.), Starčević kreće od odluke austrijskog Državnog vijeća iz 1881. o izgradnji željeznice u Galiciji. Vlada je povjerila izgradnju pruge *samo jednom poduzetniku*. Starčević ukratko komentira taj primjer, te zatim zaključuje: »Slučaj, po svojoj naravi, pada pod pojam mićenja, on nije drugo nego po javnih službenicima prodavanje obćenitih probitaka pojedincem, samo na korist službenika i pojedinca, i mešetarenje kod toga trgovanja«. Za Starčevića je zapravo isto »...da li tko kupi nepravednu osudu, ili kakov posao uz nerazmeran dobitak: ovdje i ondje trpi pravica, bolje rekuć, trpe ljude...« I nadalje: »Zloća, mito davat i mito primat, leži u zloći sebičnosti. Zato one i ove, kod pojedinaca, bijaše odkada je ljudi, i bude dok i ljudi. Ali kod javnih oblasti? One su u onom razmerju, u kojemu se državna vlast na pravo ili na obsenu oslanja.« U tom smislu Starčević dopušta da i u najpravednijim državama ima sebičnjaka, također »i među javnim službenicima«, ali u takvim državama oni se »ne mogu uzderžati, jer su zaterveni«, i kao primjere spominje Englesku, Francusku, pa i Italiju, gdje se o mitu (navodno) više ne govori »prema je u Taliji sloboda tiska«. Što se tiče Austrije i Ugarske, poslije pokušaja Josipa II. – mito se (opet) raširilo, i Starčević daje neke primjere, no zanimljivije su njegove opće opaske: »Tko ima o deržavnichtvu pojam, taj zna,

* Za detaljnije podatke, vidi članak Silvija Pisk, »Veze Podravine i planovi za isušivanje Lonjskog polja«, *Ekohistorija podravskog višegraničja*, br. 26., studeni 2003 (www.podravina.net/pdf/radekhist026f.pdf).

** Točno vrijeme kada je to zabilježio, Vladimír Mažuranić nije označio u svojim *Prinosima za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, nego je samo rekao da je tu rečenicu našao »u svojih bilježkah« (*op. cit.* 662). Riječ *mit* se u tom primjeru javlja u ženskom rodu deklinacije *i*.

da u danih obzornostih nije moguće da bude drukčije. Gde nikomu nije stalna budućnost sigurna, tu se svatko mora samo po času, po zgodi ravnati.« I zatim: »Gde vlada nauk i osvedočenje, da je čovek obična životinja, tu nije nego da čovek radi i žive kako i životinja. Gde samo bogatstvo ima cenu i vrednost, tu mora nastojati kako zna i može, da postane bogat«. A očito u odnosu na specifičnu situaciju u Monarhiji: »Gde neznatna manjina hoće da izrabljuje znatnu većinu, tu su onoj od potrebe sredstva demoralizacije, i samo kroz takova može se ona koje vreme deržati«. Na kraju članka Starčević kaže da će novine još dugo polemizirati (»grizti i glodjati«) o slučaju galicijske željeznice »... prem pametnije znadu, da onako biva svaki čas, samo da slučajni ne dolaze u javnost...«

U Starčevićim člancima, govorima i inim priložima mogli bismo pronaći mnoge misli važne za povijest korupcije u Habsburškoj Monarhiji, u Trojednoj Kraljevini i (možda) i u nekim drugim zemljama Europe u drugoj polovini XIX. stoljeća. No osim komentara koje smo saželi u prethodnom odlomku, dva psihološka opisa čine nam se relevantnima i danas.

Prvo, opisujući javnu službu, Starčević kaže: »Kada postane javnim službenikom, čovek ne prestaje biti čovekom, nego priderži svoje slaboće. Odr prije, imao je gledati poštenim načinom za svoje probitke, sada ima raditi također o javnih, obćenitih probitkih. Njegovi osebni probitci mogu doći u sukob s onimi javnimi, i povratno... i on sam mora bditi na svoje slaboće, i želiti da i drugi na nje bdiju... Dakle, što mora slediti, kada ministar makar najvrstniji i najpošteniji, vidi bitangu na prestolju? Ministar, i nehotice, i bez da opazi, mora popustiti od cenenja i štovanja znanja, marljivosti i poštenja. / Ali bitanga ima vlast, i nad njim je, s toga on će nastojati, da bitangi ugodi, da ju nasleđuje; i dok vidi, da ga ona ne nadzire, i on će manje bditi na svoje slaboće, pa će, možda i nehotice, možda u najboljoj veri laskomno posrnuti.« U biti Starčević utvrđuje da u lošoj i korumpiranoj javnoj upravi, *riba smrdi od glave*, iako je njegovo određenje »bitange« ipak specifično: »Bitanga je bez iskre uma, bez iskre poštenja, bez iskre ponosa: najveći lupež njoj je najmiliji drug i pomoćnik, samo ako joj ugadja – Po načelniku ravnaju se i moraju se ravnati svi viši javni službenici, a po ovih ravna se i mora se ravnati sav ostali narod.« U vezi s javnom upravom, Starčević je smatrao da moramo razmišljati o pitanju: »otkuda potiče i kakovom se pokazuje nesreća pod imenom demoralizacije, pokvarenosti«, ili drugim riječima, potrebno je razmisliti o *izvoru* nemoralna i korupcije (v. »O javnoj službi«, *Sloboda*, Sušak 11. srpnja 1883.).

Druga misao koju vrijedi spomenuti, odnosi se na problem koji se čini (možda) manje važnim ili specifičnim, ali koji zapravo predstavlja jedan od temeljnih mehanizama za reprodukciju sustava korupcije. Naime, govoreći o studentskim stipendijama, Starčević inzistira: »U više nauke ne pušćati slabe djake, pa makar oni bili i bogati, a dobrim nu siromašnim djakom dati stipendije, za koje se imaju natjecati, pa koji najbolje uspeje i uzderži se, taj imaj i uzderži stipendij. / Djaci, slabi u naucih, u njih ne mogu uspeti, a zanemaruju struke, u kojih bi mogli napredovati. Takovi, i za provući se kroz škole, i kada se provuku za ugrabiti koru kruha, i kada ju ugrabe za uzderžati ju, rade svaku nepoštenu stvar.« Ali zlo nije samo u nemoralu pojedinaca, nego i u primjeru koji oni stvaraju: »Jer gledajući kakove blezge, kakovi otrovnjaci dobivaju i imaju časti, vlasti i plaće, a kako najsposobniji, najplemenitiji mladići i muži terpe progonstva, ta gledajuć, mladost ne može nego dati se u praktičnost.« Ta zadnja riječ, dakako, označuje i korupciju. Starčević dopušta mogućnost rijetkih iznimaka, ali prema njemu, općenito: »nježna mladost teško može dohervati svagdanjim zlim primjerom, ter gde su u časti hrdja i zloća, tu redki mogu za vrlinu mariti« (»Stipendiji«, *Sloboda*, 107, 1881.).

Dok je Starčević na Sušaku pisao svoje članke o mitu i javnoj službi, u susjednoj Bosni i Hercegovinu, pod novom austrougarskom upravom, mađarski plemić Béni Kállay de Nagy-Kálló (= Benjamin von Kállay) već je započeo svoju dvadesetjednogodišnju staž kao carski ministar financija i upravitelj Bosne i Hercegovine (1883–1903). Riječ je području izvan trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ali koje je ipak usko vezano i za hrvatsku povijest. Prema jednoj ocjeni (koja se nažalost nije mogla provjeriti), Kállay je morao prilagoditi austrougarski upravni model uvjetima u Bosni i Hercegovini na taj način da je dopustio umjereno primanje mita, i to ne toliko zbog sklonosti svojih službenika toj praksi, koliko zbog zatečenih običaja, naslijeđenih iz vremena osmanske vlasti. Naime, narod jednostavno nije vjerovao vlasti koja nije bila potkupljiva. Ipak, smatra se da je Kállayeva uprava bila razmjerno uspješna u modernizaciji javne uprave u Bosnoj i Hercegovini, što je olakšalo konačnu aneksiju te zemlje Austro-Ugarskoj 1908. godine.

Kao jedan od Kállayevih službenika, u Sarajevo je 1886. stigao tada mladi hrvatski arheolog Ćiro Truhelka, koji će raditi na poslovima oko uspostave Zemaljskoga muzeja. Iz njegovih sjećanja, objav-

ljenih 1942. pod naslovom *Uspomene jednog pionira* (ponovno izdanje Zagreb: Azur, 1992), ne možemo nešto *točno* doznati o korupciji tijekom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, tim više što je sam Truhelka bio austrijski činovnik (i time se ponosio), ali se ipak stječe dojam o tadašnjim socio-povijesnim prilikama u toj zemlji.*

Zgodan je opis činovnika i njihove međusobne nepovezanosti u Sarajevu: »Činovništvo je bilo sitnozrnasti konglomerat raznih narodnosnih čestica, odraz narodnosnog mozaika monarhije u malenom. Društvenost tih 'Kulturträgera' [rečeno s ironijom, op. E.H.] ograničavala se na male grupe uredskih kolega, kavanskih ili gostioničarskih znanaca, do tješnjeg prijateljstva tu uopće nije dolazilo« (Truhelka, *op. cit.*, 28). Truhelka kaže i da je imao probleme s novcem; da mu je u početku već dvadesetoga u mjesecu ponestao novac, sve dok brigu oko njegove plaće nije preuzeo jedan prijatelj. On tvrdi da to nije bilo zbog rasipnosti, nego zbog vlastite nevjestine gospodarenja novcem (*ibidem*, 27). Taj podatak, neovisno o samozatajnosti autora, govori o lošijim životnim prilikama koje su trpjeli doseljeni činovnici u Bosni i Hercegovini, kamo su odlazili ili mladi ljudi na početku karijere, poput Truhelke, ili ljudi koji vjerojatno nisu uspjeli u sredinama gdje su životne i/ili imovinske prilike bile bolje. I takva je situacija bila kao stvorena za razvitak korupcije. Inače, tadašnja Bosna bila je zemlja u kojoj je hajdučija prestala tek nedavno. Kad je Truhelka 1888. pošao na arheološke iskopine na romanijskoj visoravni Glasinac, primijetio je da je »Romanija [...] u tursko doba bila leglo hajduka, koji bi iz busije dočekivali putnike i karavane, a pogdjekoji nišan ili križ kraj puta obilježavao je mjesto gdje je poginuo nesretnik kao žrtva ovog 'junaštva' (*ibidem*, 46). Dakle, »balkanski« ili dinarski svijet još je tinjao u Bosni, dok se drugdje u Europi razvijala kultura *fin de siècle*. A postojao je i jedan objektivan problem koji je otežavao sređivanje prilika. Nije bilo ljudi koji bi znali prevoditi turske upravne spise na narodni jezik. Truhelka je to opisao ovako: »Pa ako su moji prevodioci znali dobro turski, nisu se znali prilagoditi duhu hrvatskog jezika. Zaludu sam po Sarajevu tražio nekoga, koji bi pisao jednako vješto i hrvatski i turski, – za to nisu bili vrsni ni sudski tumači, i ta je činjenica bila kobna za najživotnija pitanja u Bosni, napose agrarno, jer se uređivalo na temelju loših prijevoda turskih agrarnih zakonika, u kojima temeljni pojmovi nisu posve točno prevedeni (*ibidem*, 64).

Godine 1903. umro je Benjamin Kállay, i iste godine, nakon dvadeset godina vlasti, Hrvatsku je napustio ban Karoly Khuen-Héderváry, poslije nemira izazvanih postavljanjem mađarskih zastava i natpisa na hrvatske željezničke postaje. Za Khuena se smatra da je učvrstio svoj režim ukidanjem slobode sudstva i raznim oblicima korupcije, kojima je kontrolirao činovništvo. Također je promijenio izborni zakon, tako da je faktički tek 2% stanovništva zemlje imalo pravo glasa. I za njegovo ime vežu se manipulacijske igre na narodnosnoj osnovi, u kojima su tzv. »Khuenovi Srbi« dobivali privilegije za to što su podržavali bana u »pacificiranju« Hrvatske. Ipak, raspravu o korupcijskom i/ili modernizacijskom značaju Khuenova razdoblja, bolje je zasad pustiti po strani, jer je jako nabijena nacionalnim emocijama, pa bi o tome trebalo napisati posebnu studiju.

Truhelka, svakako, nije razmišljao o khuenovštini, i nije se osvrnuo na taktike kojima se služio Khuen u Hrvatskoj, ali je u odnosu na Bosnu jasno reagirao na pokušaje koje je smatrao manipulacijom s nacionalnim predznakom. Zamjerio je Kállayu da je poticao »fikciju o nekoj posebnoj 'bosanskoj narodnosti'« (*ibidem*, 93), jer je tvrdio da je »autohtono žiteljstvo« Bosne (i muslimansko i katoličko) »oduvijek samo hrvatsko« (*ibidem*, 96). Okomio se i na Milivoja Dežmana i slikara Ivana Tišova, u vezi s nesuđenom izložbom hrvatskih umjetnika u Sarajevu. Ta se izložba prvo trebala održati u Beogradu, a navodno su srpske novine uzdigle buku protiv njezine reprize u Bosni, koja je tobože »srpska zemlja«, pa je stvar završila tako da su slike hrvatskih umjetnika otkupljivane u Beogradu i nekim se umjetnicima udijelio čak i orden sv. Save, samo da svoje slike ne izlože u Sarajevu. O tome Truhelka zaključuje: »Odlikovani svetosavci postali su onim časom veliki pobornici jugoslavenstva« (*ibidem*, 87). Izdvojio je zatim primjer jednoga srpskog novinara, koji je u jeku aneksijske krize (1908) napadao sve »što je hrvatsko, ali se znao okomiti i na Nehrvate, samo ako bi bili lojalni Beču«. Prema Truhelki: »Bio je izraziti predstavnik onog tipa novinarstva, što bi ga Nijemac karakterizirao imenom *Revolverjournalisti*, koji je znao svojim novinskim napadajima od svojih žrtava nabaviti sebi vrelo prihoda« (*ibi-*

* Truhelkin primjer nije jedini, ali je zanimljiv jer, iako je imao jasne političke stavove, kao profesionalni arheolog Truhelka je ipak bio udaljen od najjačih izvora korupcije (visoke i stranačke politike, sudstva i ekonomije), i zato je bio poprilično »nedužan promatrač« stvari koje je vidio i koje nije vidio, ali koje je posredno naznačio. U svakom slučaju živio je u Bosni kao predstavnik činovništva tijekom velikih povijesnih transformacija, i također u trenutku kad je pucanj u Sarajevu pokrenuo slom dotadašnje Europe.

dem, 101).

Treba naglasiti da tu za našu raspravu nisu ključne konkretne nacionalne ili političke interpretacije: Truhelka je bio na pravaškoj liniji, i to je jasno. No važnije je ukazati na jednu temeljnu pojavu, koju bismo mogli nazvati *etnokorupcijom*. Naime, u višenarodnim tvorevinama poput Austrougarske Monarhije vlast nad različitim narodima često se održavala suprotstavljajući i instrumentalizirajući pojedine narode ili etničke manjine, također preko dodjeljivanja privilegija i s pomoću mehanizama dogovora, skrivenih od javnosti, koje bismo mogli označiti kao korupciju. U tom smislu novija je hrvatska povijest prepuna primjera kontroverznih pojedinaca, koji su, uvjetno rečeno, »prešli na suprotnu stranu«: Jesu li ti ljudi, barem prema vlastitu shvaćanjima, radili za opće dobro? Ili je riječ o tzv. »prodanim dušama«, koje su faktički iskoristile svoju nominalnu narodnu pripadnost za vlastitu korist?

I još ćemo jednom spomenuti Ćiru Truhelku u vezi s događajem koji je imao dalekosežne posljedice u novijoj povijesti. Naime, iako je bio vjeran austrijski činovnik, Truhelka se užasavao nad nesposobnošću austrijskog vojnog zapovjednika za Bosnu i Hercegovinu, Oskara Potioreka, na dan kad je Sarajevo posjetio prijestolonasljednik, nadvojvoda Franjo Ferdinand, Kad je u Sarajevo stigao prijestolonasljednik (28. srpnja 1914.), koji je trebao posjetiti i Zemaljski muzej, navodno ga je više brinulo tko će pred muzejom pozdraviti »morganatsku suprugu« nadvojvodinu, dok »... o mnogo važnijem pitanju, da li su poduzete ikakve mjere za sigurnost visokog gosta prilikom posjeta muzeja, nije Potiorek rekao ni riječi, niti je itko od vlade ili od policije pokazao za to i najmanjeg interesa« (*ibidem*, 105). Zatim, kad je izbio prvi svjetski rat, Truhelka je okrivio nesposobnost Potioreka za prvi veliki poraz austrougarske vojske u Srbiji – jer, kad je vojska već zauzela Valjevo i Užice »... mjesto da se odmah nastavi osvajanjem Mačve i Podrinja, bavio se Potiorek uređenjem vile kralja Petra u Koviljači ili Smrdanbanji...«, i to po cijeni »navodno od milijun kruna« (*ibidem*, 110, 111).

Nema tu izrazitog spomena korupcije – ali moramo se pitati: Što je dovelo do uspona tako nesposobnih ljudi, do tako visokih činova, uz tako visoke državne troškove – ako to nije bila korupcija ugrađena u austrougarski državni, upravni i vojni sustav?

U knjizi *Habsburška monarhija* (= *The Habsburg Monarchy*), objavljenoj prvi put 1913. godine, i tiskanoj više puta tijekom prvog svjetskog rata i poslije njega, britanski novinar i znanstvenik Henry Wickham Steed izrazio je svoja mišljenja o korupciji u Austro-Ugarskoj i njezinu utjecaju i u Hrvatskoj. Steed je inače bio dvoznačna osoba. Bio je pobornik uspostave države južnih Slavena, ali se odlučno protivio zamisli da bi se ta država ostvarila kao »Velika Srbija«; nije bio sklon Nijemcima, ni Židovima, i zato ga se optuživalo za antisemitizam, ali je bio jedan od prvih koji je ukazao na opasnost od uspona Adolfa Hitlera u Njemačkoj. Općenito, rječnik mu je sadržavao izraze koje danas ne bismo koristili, niti prihvatili. No uz te ograde, vrijedi citirati neke njegove zaključke.

Općenito, kaže taj autor: »Franjo Josip rijetko se brinuo ili inzistirao da političke akcije njegovih ministara moraju biti u skladu s privatnim etičkim standardima. Dakle, čak uz opasnost otuđenja važnih rasa poput Rumunja Transilvanije, trpio je mađarizacijske taktike Tisze i idućih mađarskih premijera; i pokazivao je ravnodušnost prema primjeni korupcije i pritiska kao sredstva vladanja, dok su pokrajine poput Hrvatske bile dovedene do granica pobune« (Henry Wickham Steed. *The Hapsburg Monarchy*. London: Constable and Company, 1915: 30).

I o parlamentarizmu: »U Austriji, barem, parlament je golemi klub u kojem se svi predstavnici nacionalnosti susreću, međusobno se nadmeću i katkad upoznaju jedan drugoga. U radu povjerenstava i komisija, stranačkih sastanaka i 'nacionalnih', tj. rasnih udruga, članovi parlamenta stječu praktičnu svijest da je Austrija čudna mješavina naroda pod jednom dinastičkom glavom i svemoćnim činovništvom; i unatoč partikularističkim stajalištima i pojedinačnim interesima koji često izbijaju u prvi plan, postupno oni prihvaćaju osjećaj *Zusammengehörigkeit* ili »zajedničke pripadnosti«. U parlamentu, pokrajinska i rasna gledišta Čeha i Nijemaca iz Češke, Nijemaca iz alpskih zemalja, Slovenaca iz Kranjske,

* Inače, etnokorupcija obuhvaća barem dva različita vida iskorištavanja (vlastite) etničke ili nacionalne pripadnosti. Prvi je strukturno sličan nepotizmu, jer se osoba obraća nekom moćnom »sunarodnjaku« ili »etnarhu«, kao svom rođaku, da bi stekla prednosti koje joj ne pripadaju (ili točnije, koje joj ne bi smjele pripadati samo na osnovi etničke pripadnosti). Drugi je vid etnokorupcije analogan situaciji kada parlamentarac izigra svoju biračku bazu za vlastite prohibitke. Dakle, pripadnik etničke ili nacionalne zajednice gradi svoj društveni položaj na temelju te svoje pripadnosti, ali zatim slijedi vlastiti interes, čak i na štetu etničke zajednice ili narodnosti kojoj pripada. Zapravo, taj drugi vid ima i opći oblik, primjerice u situacijama kada se »patriotizam« instrumentalizira za privatne koristi.

Hrvata ili Talijana iz Istre, Rumunja iz Bukovine, Poljaka ili Rusina iz Galicije i Slovaka iz Moravske, gube dio svoje oštine u dodiru s masom svojih kolega zastupnika. Parlament je, u tom smislu, institucija za političko obrazovanje. Ali, u drugom smislu [naglasio E.H.], to je institucija za političku korupciju. Vlada, sastavljena od službenika koje je imenovao Car, kupuje manjine koncesijama interesima koje predstavljaju stranke, ili koje pojedini stranački vođe žele unaprijediti. Željeznice, kanali, mostovi, duhanske licence za konstituentne, državna namještenja za *protégés*, i stotine drugih stvari lokalne ili pojedinačke brige, predmet su *Kuhhandela* [dosl. »trgovine krava«, ali sa smislom »mešetarenje« E.H.] koji se neprestano odvija između austrijske vlade i članova ne samo većine, nego i oporbe. Današnja oporba može biti dio sutrašnje većine, u burnim mjestima poput austrijske vlade, uvijek je dobro baciti sidro tamo odakle puše vjetar. Vlada tako korumpira političke svijesti, kakve već postoje, članova parlamenta; i potonji, imajući korist od napatuka, žure se kao pojedinci i kao stranke iznuditi političke ucjene od Vlade i njezinih trajnih službenika« (*ibidem*, 120-121).

Habsburška je monarhija propala iz više razloga, ne samo zbog korupcije i trampe privilegija između njezinih naroda. Međutim, ako bismo sve odvagali, jedan je razlog ključan: uza sve njezine pokušaje osuvremenjivanja i kompromisa, Austro-Ugarska na kraju je jednostavno izgubila osnovu postojanja. Ta država bila je mozaik ne uvijek sretno povezanih država, koji je nastao u feudalnom razdoblju i koji je vrijeme zapravo pogazilo. No kad je nestala habsburška monarhija, nestala je i hrvatska kraljevina (Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije), i Hrvatska je duboko utonula u »balkanski lonac«, gdje će ostati veći dio XX. stoljeća.

Moramo se na trenutak vratiti stotinjak godina unazad i također izvan okvira hrvatske povijesti. Godine 1804. u Orašcu u Šumadiji, bivši hajduk Đorđe Petrović, poznat Turcima kao »Crni Đorđe«, tj. Karađorđe, pokrenuo je prvi srpski ustanak, koji je trajao do 1813., kada je Karađorđe utekao u Austriju. Dvije godine poslije (1815.) izbio je drugi srpski ustanak, pod vodstvom Miloša Obrenovića, koji će »iz državnih razloga« 1817. narediti ubojstvo Karađorđa, ali koji je već 1830. osigurao da osmanska vlast prizna Srbiju kao vazalnu kneževinu.

Proces potpunog osamostaljivanja Srbije od Osmanskog Carstva tekao je postupno za vladavine Miloša i njegovih nasljednika (do Berlinskoga kongresa 1878.), ali to za naše svrhe tek je opći kontekst. Važnije je ukazati na sustav akumulacije kapitala u Srbiji, koji se u ekonomskoj povijesti označuje kao gomilanje novca »na Milošev način«. Još je u turskom dobu osobno zgrtanje novca, često preko mita, bio uobičajeni način akumulacije kapitala u vladajućem sloju. I isto tako, kad je Miloš postao srpskim knezom: »on je prikupio svu vlast, sve gospodstvo, svu najbolju zemlju, svu stočnu trgovinu, postao neograničeni gospodar Srbije i jedan od najbogatijih ljudi na Balkanu« (Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1968: 285 – citat preuzet iz rada Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihajla*. Beograd, 1923: 82). S tim u vezi, hrvatski ekonomist Mijo Mirković (= pjesnik Mate Balota) zaključio je da je »akumulacija novca s pomoću političkih položaja ostala [...] trajna oznaka ekonomskog razvitka Srbije, a kasnije i Jugoslavije« (*op. cit.*, 285).

I doista, nakon raspada Austro-Ugarske i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918)* ekonomski razvitak u velikoj se mjeri ostvarivao s pomoću korupcije, odnosno prema Miloševu modelu iskorištavanja političkih utjecaja ili veza. Dakako, spona između političke i ekonomske korupcije nije nešto osobito, ali su razmjeri bili specifični, kao i dominantna uloga koju su srpski krugovi i kraljevski dvor imali u tome. Osim toge, niz prvih mjera nove vlade, poput konfiskacija imovine stranih građana, namješteni kurs razmjene austrougarske krune i srpskog dinara za novi dinar, itd. – stvarale su prilike za korupciju.

Poslovne spletke Rade Pašića, sina predsjednika vlade nove države Nikole Pašića, vjerojatno su najpoznatiji primjeri korupcije tijekom 1920-ih godina. Mlađi Pašić krenuo je u svoje avanture još za vrijeme rata, kad ga je otac spasio od vojne obveze i omogućio mu da živi na visokoj nozi u Parizu. Ivan Meštrović ovako ga je opisao u to vrijeme: »Pašićev sin bio [je] kao stvoren i kao plaćen, da ocu kvari ugled, a ujedno je bio mali ćir, u kome se vidio gnoj tog privilegiranog kruga vladajuće skupštine i stranke. Oni nisu morali ići u vojsku. Mogli su trošiti i živjeti usred rata raskalašeno, dok su drugi studenti, čiji očevi nisu pripadali stranci, morali ići u vojsku, ili se mučiti, gladovati i moliti milost. Rade i njegov krug po cijele bi dane i noći sjedili po kavanama, ili bi ovi iz njegova društva, ako ga

* Od 1921. ime se mijenja u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca i od 1929. u Kraljevinu Jugoslavije.

nije bilo, sjedili i čekali dok on ne dođe, da im plati potrošak, a on bi onda došao u automobilu s ljubavnicom, pa bi automobil ostavio pred kavanom, da ga čeka i ženska u njemu, te kad bi što popio, izvodio bi društvo da im pokaže noge od svoje *belle amie*, dok bi drugi studenti prolazili gladni ulicom« (*Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb: Matica hrvatska, 1969: 77).

Još dok je živio u Parizu, Rade Pašić upustio se u velike spletke. Jednom je na račun srpskog veleposlanstva kupio dragulj u vrijednosti od 350.000 franaka, položivši kaparu od 30.000 franaka. Dragulj je prodao i sav novac potrošio, za što je bio pritvoren. No na intervenciju veleposlanstva bio je pušten iz pritvora i štetu je nadoknadio državni proračun. Zatim je 1918., zajedno s tajnikom veleposlanstva Mihajlom Gluščevićem (kumčetom njegovog oca), bio umiješan u krijumčarenje platine iz savezničkih zemalja u Švicarsku. I tada je bio pritvoren, ali je glavni krivac bio Gliščević (koji je izdavao diplomatske vize i pečatio prtljagu), pa je Pašićev sin bio pušten, uz uvjet da odmah napusti Francusku i krene na Krf (*ibidem*, 78). Poslije rata, Rade Pašić nastavio je svoje pothvate: bio je protagonist dvadesetak afera, od kojih su se neke odnosile na opskrbu zemlje. Anegdotski primjer jest skandal oko nabave šećera, zbog kojeg je stari Pašić u Narodnoj skupštini izgovorio čuvene riječi: »Šta ćete... dete, pa voli šećer!« Ipak, čini se da su sinove akcije jako mučile Pašića, a prema Svetozaru Pribičeviću upravo je prijetnja kralja Aleksandra da će obznani korupcijska djela njegova sina dovela do smrti Nikole Pašića. Kralj je prvo pokušavao maknuti Pašića s čela Radikalne stranke, ali »Kad mu to nije pošlo za rukom, zaprijetio je Pašiću s objelodanjivanjem korupcionističkih afera Pašićeva sina. To starac nije mogao podnijeti: umro je nakon jedne dramatične audijencije u dvoru 1926. godine« (*Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus, 290).

Primjer koji smo upravo naznačili prilično dobro *tipizira* kako su političke veze, odnosno pripadnost povlaštenim slojevima iz vladinih krugova (koje su se već tada, u Hrvatskoj, označavali kao beogradska *čaršija*) utjecale na razvitak ekonomske i drugih oblika korupcije u razdoblju karadorđevićeve države. Ta se korupcija prenijela na Hrvatsku, i spojila s našim endemnim raslinjem, koje je dobro znalo kako se treba ulagivati režimu i steći osobnu korist. Marksistički povjesničari svojedobno su tvrdili da je ulazak Stjepana Radića u Pašićevu vladu 1925. godine značio sporazum između hrvatske i srpske buržoazije, s implikacijom da je to pomoglo održavanju korumpiranog poredak. No Radić je dao ostavku na svoje mjesto ministra obrazovanja malo poslije Pašićeva smrti, i vratio se u oporbu, gdje je od 1927., u koaliciji s Pribičevićem pokrenuo i jaku kampanju protiv političke, stranačke i ekonomske korupcije, nepotizma i inih oblika pokvarenosti u državi. To je imalo snažan odjek, pogotovu u seljaštvu u kojem je stoljećima zamisao o pravdi bila osjetljiva točka. Zato uspjeh seljačko-demokratske koalicije na izborima 1928. bio je logičan. Ali prema jednoj ocjeni, upravo je taj protukorupcijski smjer bio jedan od razloga za atentat na Radića u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine, nakon čega je 6. siječnja 1929. kralj proglasio diktaturu i 3. listopada iste godine preimenovao zemlju u Kraljevinu Jugoslavije.

Prema Pribičeviću: »... briga za spas države nipošto nije kralju nametnula diktaturu. Ta je diktatura dugo pripremana, a odlučiti se za nju kralju je bilo to lakše što je imao predispozicije za samovlašće i po svojoj naravi i po svom odgoju« (*op. cit.*, 90). I kad se Aleksandar žalio na korupciju, recimo u slučaju Pašića, to nije značilo da mu je korupcija smetala, jer ju je dopuštao i zatim se koristio korumpiranošću drugih kao načinom da njima manipulira i da ih ucjenjuje. Pribičević spominje i susret s Jurjom Demetrovićem, ministrom trgovine od 1929., koji mu je sav u bijesu uzviknuo: »Stidim se što imamo takva kralja!« Aleksandar je, prema Demetroviću, prijevarom utjecao na isplatu svoje »civilne liste«, po tečaju franka prema dinaru iz 1921. tako da bi njegov godišnji »džeparac« iznosio gotovo 60.000.000 dinara, dok bi njegove ostale troškove osiguravala država. Poslije je Pribičević upitao Demetrovića »E pa zašto tvoj kralj, koji se oslobodio svih lanaca, ne progoni korupciju, zašto ne uhititi glavne korupcionaše u zemlji?« I na to je dobio odgovor, iz druge ruke, da je kralj izjavio da ne može goniti korupciju, jer bi morao zbog šumskih afera uhapsiti Veljka Žerjava, koji je jako bolestan i mogao bi umrijeti u zatvoru (*op. cit.*, 97). Pribičević je to prokomentirao sarkastično: »... kralj ne može suzbiti korupciju zbog Žerjava! Tako se izražavao o čovjeku koji se cijeli život bavio narodnim poslovima i cijela ga zemlja poznaje kao savršeno čestitog i osobno sasama nezainteresirana čovjeka. Da nije možda Žerjav također bio razlog za to da kralj kao predstavnike diktature oko sebe okupi glavne korupcionaše u zemlji, koji su poznati po podmitljivosti u cijeloj zemlji, a neki od njih i u inozemstvu« (*op. cit.*, 98).

Iste 1929. godine kad je Aleksandar Karadorđević proglasio diktaturu, u Hrvatskoj je izbila našička afera, koja je, čini se, od raznih korupcijskih skandala na području Hrvatske za vrijeme kraljevske Jugoslavije – najviše zapamćena. Slučaj se odnosio na poslovanje dioničkoga društva »Našičko ribnjačarstvo«, u vezi s utajom poreza. Knjigovođa tvrke, nakon što je dobio otkaz, dojavio je poreznim služ-

benicima da je tvrtka vodila tri financijske bilance: jednu točnu za vlastite potrebe, drugu lažiranu za grofa Pejačevića, koji joj je dao zemljišta u zakup, i treću, također lažiranu, za porezne vlasti. Dotični knjigovođa primio je golemu nagradu za »izdaju« bivšeg poslodavca, a tvrtka je ušla u bankrot, jer je prema presudi morala platiti trostruki iznos utajenog poreza.

Takve ekonomske malverzacije poprilično se jasne, no znakovito je to da krivci nisu očekivali da će biti kažnjeni, jer je sav sustav već bio korumpiran. Inače, potpuniju analizu raznih korupcijskih afera u Kraljevini Jugoslavije (i u Hrvatskoj) čitatelji mogu naći u knjizi koju je još prije nekoliko desetljeća objavio Zvonimir Kulundžić (*Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*. Zagreb: Stvarnost, 1968.).

Drugo je pitanje kako tretirati različite oblike potkupljivanja, prijevara ili iznuda, ucjena ili mnogo žešćih oblika nasilja (političkih ubojstava ili prijetnji ubojstvom) koje su vladajući krugovi koristili da bi zadržali svoju moć. Nakon ubojstva kralja u Marseilleu (9. listopada 1934.), diktatura je formalno prešla. Vlast je tada taktizirala i opet raspisala izbore. No ti su izbori bili vrlo neslobodni i malo se promijenilo u zemlji tijekom kratkotrajne Jevtićeve i petogodišnje Stojadinovićeve vlade. Uostalom, sam je Stojadinović bio izraziti »korupcionaš«, što je potvrdio dok je (tri puta) bio na položaju ministra financija.* Ali tek je zaoštravanje međunarodne situacije uoči drugoga svjetskog rata prisililo vladu na smjenu Stojadinovića i tada se sporazumom Cvetković–Maček (25. studenoga 1939.) uspostavila Banovina Hrvatska. I je li to utjecalo na smanjivanje korupcije, pogotovo u Hrvatskoj? Što se korupcije tiče, treba reći da je Banovina Hrvatska trajala prekratko da bi se moglo nešto konkretno zaključiti o toj temi, i osim toga, Banovina Hrvatska propala je prije nego što je uspjela ostvariti neke bitne strukturne i pravne uvjete koje bi joj omogućile učinkovitije suzbiti to zlo.

Prema kriterijima koje se danas koriste za rangiranje zemalja prema korumpiranosti (u politici, sudstvu, policiji itd.), i prema demokratičnosti ili poštivanju ljudskih (i nacionalnih) prava, Kraljevina Jugoslavije zacijelo bi se našla na veoma nepovoljnu mjestu. Međutim, neovisno o izrazitim primjerima zlorabe ovlasti, despotizma i »totalitarističkog stila« u vladanju, ipak »totalitarističko dvadeseto stoljeće«, prema naslovu poglavlja iz Brioschijeve knjige, započelo je u Hrvatskoj formalno 10. travnja 1941. proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske, i trajalo je zatim sve do sloma komunizma, odnosno komunističke/socijalističke Jugoslavije pedesetak godina poslije.

Iz gledišta » povijesti korupcije«, primjer NDH može se sažeti jednostavnije nego korupcijska shema u idućem razdoblju, razdoblju komunističke vlasti. Inače, treba reći da je sama zamisao o hrvatskoj državi svakako imala podršku u hrvatskom narodu (pogotovo nakon iskustva Kraljevine Jugoslavije). No NDH je ustupila važne dijelove zemlje Italiji i, u većini aspekata, ta se država oblikovala prema fašističkom i nacističkom modelu. Ukratko, bila je po svojoj ideologiji izričita totalitaristička država, koja je nekoliko tjedana nakon svojega proglašenja usvojila i rasne zakone po nacističkom uzoru, i u kojoj je redovito sudstvo, usporedo s porastom otpora prema režimu, ubrzo izgubilo važnost u odnosu na prijeko i izvanredne sudove. U takvim okolnostima, bilo je lako, osobito od Židova, silom iznuditi isplate »otkupnina«, mimo postojećih propisa i za vlastiti džep, dok je, s druge strane, ustanova prijevika sudova bila kao stvorena za zlorabu i iznuđivanje osobnih koristi. Bilo je mnogo primjera da je temeljna ljudska solidarnost spašavala ljude od zakonski ovlaštenih i neovlaštenih progona. Međutim, kao u vremenu progona vještica, podmićivanje je moglo biti jedini stvaran način da se spasi glava, barem privremeno. NDH se izgrađivala, rekli bismo, na tada konjunktturnim »europskim« standardima nemorala, oslanjajući se na velike zaštitnike na način koji bi zacijelo užasavao onoga čovjeka koji je u hrvatskoj tradiciji stekao častan naziv oca domovine. Starčević je zapisao još na početku 1880-ih godina da »Narod, koji uvek traži zaštitnika, nije vredan slobode«. I NDH nužno je propala. I propala je i zbog nasljedovanja dominantnih trendova u Europi i zbog logike »milo za drago«, ili prema Paveliću,

* U rukopisu *Slušajte, Srbi!* (= *Ecoutez les Serbes!*), dovršenu 1928., Archibald Rudolph Reiss ovako ga je opisao: »Gospodin Stojadinović, inteligentan čovjek, koji nije sudjelovao u ratu unatoč mladosti i dobrom zdravlju, postao je ministar financija. Kao takav, on odlučuje o sudbini vaših obveznica ratne štete, čija je nominalna vrijednost od 1000 dinara pala na 50 i manje zato što država nije plaćala kamatu. On je po neznatnoj cijeni pokupovao goleme količine tog papira i, kad ga je za sebe dosta zgrnuo, on, ministar, objavljuje da će se kamate isplatiti. Istoga trena obveznice su se popele na 250 dinara i više, gospodin ministar postao je multimilijunaš« (<http://www.srpskidespot.org.yu/Tekstovi/CujteSrbi1.htm>). Osim toga, Stojadinović je bio umiješan, zajedno s Radom Pašićem, u aferu Amstal (u kojoj je kao ministar financija iznuđio isplatu tajne »provizije« u iznosu od 6.000.000 čeških kruna za isporuku željezničkih vagona iz Češke, i sveukupno oštetila državni budžet za 120.000.000 dinara).

»ljute travu na ljutu ranu«, što je na kraju značilo povratak u svijet »osjetljivog dinarca« (prema Cvijiću), ili u hajdučku (ne)moralnost prošlih stoljeća.

Istodobno se »u šumi« razvijala paralelna država. Ta partizanska Hrvatska (ne nužno još sasvim komunistička) oblikovala se postupno. Njezin sve veći vojni i politički uspjeh, koji je konačno doveo do pobjede, pomogao je da Hrvatska ne ispadne *sasvim kriva* za zlodjela režima NDH, ali je njezin politički smjer, izričito utvrđen od 1943. godine, značio obnovu Jugoslavije, odnosno stvaranje »Nove Jugoslavije«. S jedne strane, može se reći da je jugoslavenska federacija podrazumijevala i nastavak hrvatske državnosti, ali faktički ta je država ostala centralizirana do ustava iz 1974., kad je, osim uvođenja samoupravljanja u sve pore društva, ostvarena i potpunija federalizacija, ili kako su neki promatrači poslije tvrdili, postavljene su i mogućnosti za prijelaza u konfederativno uređenje.

No vratimo se problemu korupcije.

Na situaciju u prvim poratnim godinama, neovisno o različitosti ideologije, jako su utjecali krvavi obračuni koji su se zbili već u završnim operacijama na kraju rata. Događaji koje simboliziraju Bleiburg i križni putovi, suđenja članovima i suradnicima bivše vlade, koja su u pravilu završavale smrtnom kaznom – određivali su atmosferu straha i neizvjesnosti. Pa dakle, kao i u NDH, teror je omogućio moćnicima da iznude osobne koristi od poraženih (ustupke imovine, isplate mita itd.). Ista atmosfera djelovala je i tijekom izbora za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1945., kad je lista Narodnog fronta osvojila gotovo 96% glasova. Nekoliko dana nakon tih izbora (29. studenoga) zemlja je bila prozvana Federalna Narodna Republika Jugoslavija (FNJR)*. Nastavljala su se suđenja i prijetnje, no razlika je bila u tome da su na udar sve više dolazili pojedinci i skupine koje je novi režim, po klasnoj definiciji, smatrao neprijateljima ili u najmanju ruku sumnjivima. To je pogodilo i takvu važnu ustanovu kao što je bila Katolička crkva: jeseni 1946. vlasti su uhitile i osudile zbog suradnje s vlastima NDH zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca.

Traženje klasnog neprijatelja aktualiziralo je model lova na vještice, koji je funkcionirao ne samo u prvim godinama nakon rata, nego gotovo uvijek kad bi nastala kakva stvarna ili zamišljena vanjska ili unutrašnja politička kriza. I Jugoslavija je redovito ulazila u krize: 1948., 1953–54., 1963–65., 1971., 1981. i na kraju 1985–89. Moglo bi se reći i da su sve do konca hladnog rata, krize držale Jugoslaviju na okupu, a zatim su tu državu razbile, jer ih više nije bilo moguće riješiti na politički način, a ekonomski način rješavanja poteškoća pokazao se neuspješnim. Za ekonomski izlazak iz krize trebalo je upravo ukloniti korupciju, koja se toliko raširila do zadnjih godina Jugoslavije u stvarnom smislu i u svijesti ljudi, da je paradoksalno čak i protukorupcijski bojni usklik postao uvodom u još veću korupciju i nakon raspada zemlje, u kleptokraciju koju je Slobodan Milošević uspostavio u Srbiji.

Osim straha, koji je mogao poslužiti kao mehanizam za iznuđivanje koristi u vremenima najžešćih sukoba, na korupcijsku sliku djelovali su i drugi čimbenici, i to dugoročnije. Kao prvo, u drugoj Jugoslaviji, nakon obračuna s prijašnjom vladajućom elitom, vodeću ulogu preuzeli su mnogi bivši borci NOB-a, koji su u politički i uopće u društveni životu često unosili dinarske (ili »balkanske«) crte mentaliteta. I taj mentalitet, kako smo prije naznačili, zadržao je specifično shvaćanje o državi i pravednosti, u kojem je i lik hajduka bio oličenje narodnog morala. No osim samih vođa, treba uzeti u obzir da je od kraja drugog svjetskog rata, tijekom nekoliko desetljeća, sav prostor Hrvatske i ostalih republika federacije doživio snažnu migraciju iz sela u gradove, tako da se u mnogim gradovima mentalni sklop radništva i činovništva uvelike dinarizirala. Službena politika poticala je takav razvitak, zbog svojih programa brze industrijalizacije zemlje. No posljedica je bila učvršćivanja sustava u kojem su se privilegije i resursi često dijelili preko rodbinskih, kumovskih ili zemljačkih veza, i u kojem su se zlorabe ovlasti trpjele i širile. Pojam »pravne države« u takvu sklopu – ili se nije shvaćao, ili se nije smatrao bitnim za napredak. Uostalom, poznata je Titova izjava da se suci ne smjeli držati zakona »kao pijan plota«.

Dodajmo da se rano pojavila i »etnokorupcija« u drugoj Jugoslaviji, dakle favoriziranje ljudi na

* Nova je Jugoslavija tri puta mijenila ime: od 1943. do 1946. zvala se više-manje provizorno Demokratska Federativna Jugoslavija, od 1946. do 1963. Federativna Narodna Republika Jugoslavija, od 1963. do raspada 1991. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. I tako je i partizanska Hrvatska mijenjala svoje ime: za vrijeme rata također više-manje provizorno Federalna Hrvatska i Federalna Država Hrvatska, zatim Narodna Republika Hrvatska do 1963., i poslije do sloma federacije Socijalistička Republika Hrvatska.

osnovi njihove etničke pripadnosti za poslove u kojem narodnost ne bi smjela biti važna.** Tako se umjesto prijašnje uloge beogradske čaršije, poslije drugoga svjetskog rata uvelike kapitaliziralo na pretpostavljenoj većoj ulozi Srba u NOB-u, što je dovelo do njihove premoći u nekim važnim državnim sektorima u Hrvatskoj (osobito u policiji), kao i u partijskoj strukturi. Ali se etnokorupcija iskazala i u privrednom razvitku, osobito na lokalnoj razini, gdje je najizrazitiji bio primjer Petrinje. Naime, u Petrinji je manipulacija mogućnostima zapošljavanja u korist osoba srpske nacionalnosti dovela do drastičnih promjena u etničkoj strukturi između 1948. i 1991., na što je pogotovo nakon 1971. djelovala samovolja tadašnjeg direktora poduzeća »Gravrilović«, srpskog gazde Borislava Mikelića (o tome v. Jadranka Čačić-Kumpes, »Promjene etničke strukture Petrinje: demografski i sociološki aspekti«, *Migracijske teme*, 7, 2001, br. 2, str. 127–149). Poslije je u doba raspada Jugoslavije, Mikelić koristio novac »Gavrilovića« za financiranje svoje kratkotrajne Socijalističke partije Hrvatske – jugoslavenske orijentacije, koja je bila tijesno vezana za Miloševićevu politiku.

Na općoj razini, međutim, iako se ne može zaključiti da je Titova Komunistička partija (poslije Savez komunista) svjesno htjela operacionalizirati korupciju, pravilo je u svakom jednopartijskom sustavu, kad se jednom stabilizira, da se moćnici dogovaraju oko raspodjele osobnih koristi: oni su dio »kluba« koji upravlja državom, a taj klub, do stanovitih granica štiti i svoje disidente. I u nominalno socijalističkom poretku, koristi ne moraju biti formalno privatne, ili povezane s privatnim vlasništvom, nego mogu značiti *de facto* uživanje dobara, koja *de iure* ostaju u »narodnom« ili »društvenom« vlasništvu. Zatim, koristi podrazumijevaju i veću moć u zadovoljavanju životnih potreba: dobivanje radnih mjesta i stanova, bolju zdravstvenu skrb, više mirovine itd., pa se tako od osoba u položajima moći šire mreže veza i poznanstava, preko kojih i manje moćni zadovoljavaju svoje životne potrebe, jer im redovite mogućnosti (tj. one određene zakonom) ne mogu u tome pomoći. Doduše, korištenje veza i poznanstava može se smatrati čak manjim grijehom, tek kao sklonost prema familijarizmu ili klijentelizmu, što narodni mentalitet obično shvaća, jer podrazumijeva mogućnost podrške ili protuusluge, na osnovi prastarog zakona o uzajamnosti. No druga je stvar kada se takav sustav depersonalizira i kad se mogućnost uzvrata usluga »komutira« u novčane isplate, u znamenite »plave kuverte« ili slično. Činjenica da su mnoge javne službe, koje su u socijalističkom sustavu trebale raditi nepristrano, općenito bile slabe ili prekapacitirane, ili su službenici bili plaćeni ispod razine koju su očekivali za svoj trud, ubrzala je tu vrstu korupcije. Vjerojatno je najizrazitiji primjer u tom smislu bilo zdravstvo. S druge strane, pogotovo od sedamdesetih godina, u zemlji se posve ukorijenilo potrošačko društvo, ali bez dovoljno pokrića u ekonomskom razvitku. Aspiracije za posjedovanjem rastle su, ali do imovinskih se koristi teško dolazilo samo na osnovi rada. Mito je u takvu sklopu pomagalo da se brže dođe do automobila, stana, da se promijeni neka građevinska dozvola, itd. Integralni model socijalističkog samoupravljanja, koji je bio uspostavljen donošenjem Ustava iz 1974., samo je komplicirao odnose, i na kraju se slomio upravo u ekonomskoj bazi, na kojoj su, u krajnjoj liniji, trebali počivati samoupravni interesi.

Godine 1985. Jugoslavija je doživjela stopu inflacije dinara od nevjerojatnih 25.000%! Iste godine srpska akademija znanosti i umjetnosti (SANU) objavila je svoj »Memorandum«, već na liniji obnove velikosrpske ideologije. U tom su tekstu srpski akademici, između ostaloga, istaknuli i »moralnu krizu«, tvrdeći da su krađa, utaje i korupcija, privilegije i nepotizam razbili sustav vrijednosti (v. *Nашe teme*, 33, 1989, str. 273–4). Idućih godina, svoju će vlast u Srbiji sve više konsolidirati Slobodan Milošević, i kako smo već naznačili tijekom njegova uspona pod geslom borbe protiv korupcije otvorit će se put još većoj korupciji. Naime, Miloševićeva tzv. »antibirokratska revolucija« iskorištavala je *popularnu* (= *općeproširenu*) sliku o *korumpiranom birokratu*, i u teškim ekonomskim prilikama omogućila »voždu« da 1988. sruši pokrajinsku vladu u Vojvodini i 1989. republičku vladu Crne Gore. Milošević je pokušavao izvoziti slične metode »organizirane spontanosti« u druge dijelove ondašnje Jugoslavije, kao i u Hrvatsku: ali se ipak sve postupno raspalo – i partija, i ekonomija, i država. U samoj Srbiji, odnosno u ostatku Jugoslavije, Milošević je uspostavio tipičnu kleptokraciju, kako smo spomenuli, koja je prema procjenama agencije Transparency International, do 2004. godine bila odgovorna za krađu ukupno oko milijardu dolara iz državnog proračuna. No taj se problem više ne tiče povijesti korupcije u Hrvatskoj.

Tendencije koje smo pokušali sažeti u odnosu na korupciju u drugom jugoslavenskom razdoblju bile

** Naravno, etnokorupcijom ne možemo smatrati primjere kada zakoni daju određene povlastice pripadnicima manjina radi zaštite njihovih prava.

su na djelu i u Hrvatskoj, kao i u drugim novim samostalnim državama nastalima od republika bivše federacije. Za neke pojave možemo iz današnje perspektive okriviti bivši poredak i središta moći izvan Hrvatske. Ali od 1991. Hrvatska je samostalna, i od početka 1992. priznata je kao takva u međunarodnoj zajednici. U tom smislu, danas su i problemi korupcije prije svega hrvatski problemi.

Nema sumnje da su specifični uvjeti u kojima je Hrvatska utvrđivala svoju samostalnost utjecali na korupcijske pojave. Zemlja je morala izboriti svoju samostalnost u Domovinskom ratu, a ratna su stanja vrlo teška za redovit rad javne uprave, sudstva, policije, institucija ekonomskog nadzora i drugoga. Osim toga, u novoj državi mijenjalo se zakonodavstvo, pa je i to omogućavalo *lov u mutnom*, dok se pravni sustav nije izgradio. To osobito vrijedi za područje ekonomskih propisa i zakona, što je bilo povezano s procesom tranzicije prema zapadnom (kapitalističkom) tipu privrede. U tom procesu, svakako su najveće kritike za neredovite postupke izazivali pojedini vladini potezi, sukobi interesa i slično, oko privatizacije prijašnje društvene imovine. Osim toga, razvijao se novi politički sustav i, uvjetno rečeno, »politička kultura« – pa su u tom smislu i političari i stranke bile optužene za različite primjere korupcije. Takve su optužbe bile upućivane i prvomu predsjedniku države, Franji Tuđmanu, zbog stjecanja osobnih koristi nekih članova njegove obitelji, i u vezi s tezom o »200 obitelji« koje bi trebale voditi Hrvatsku.* U prvim godinama samostalnosti važna je tema, koja se možda više odnosila na pitanje demokracije nego na korupciju *per se*, bila i problem slobode i objektivnosti državnih javnih medija.

Tijekom Domovinskog rata, i vlasti i javnost doživjele su pitanja korupcije zacijelo kao manje važna, u odnosu na temeljnu potrebu obrane i oslobođenja zemlje. Takvo opće duhovno ozračje bilo je sasvim razumljivo, ali se može reći da je stvorila i jedinstvenu priliku bezobzirnim pojedincima za stjecanje osobnih koristi, dok su oči naroda gledale drugamo. Poslije rata takvo se stanje promijenilo, no u Hrvatskoj je prvo državno odvjetništvo osobito zaduženo za progon korupcije (i organiziranog kriminala), pod znakovitom skraćenicom USKOK, osnovano tek 2001. – dakle deset godina nakon proglašenja samostalnosti, i šest godina poslije kraja rata. Dotad su mnoge nepravilnosti učinjene, primjerice, tijekom procesa privatizacije, već zastarjele, i nisu se više mogle kazneno goniti. »Pojeo vuk magare«, rekli bi Dalmatinci, ili »Tko je jamio, jamio je«, kako reče jedan *političar*.

Osim toga, danas fenomen korupcije u Hrvatskoj nije samo problem hrvatske korupcije, tj. zlorabe ovlasti, mita, itd. u domaćim razmjerima – nego je s razvitkom globalizacijskih procesa, postao i problem globalizirane korupcije. S druge strane, postalo je već uobičajeno da se percepcije o korupciji u pojedinim zemljama međunarodno uspoređuju i rangiraju. U tom smislu, u izvješću agencije Transparency International za 2006. rangiranje Hrvatske prema indeksa o percepciji korupcije (CPI = *Corruption perceptions index*) relativno je loše. Od ukupno 163 obrađene zemlje, najbolje rezultate imaju Finska i Island (percipirane kao »najčišće«; zajedno na 1. mjesto u popisu), a najgori rezultat ima Haiti (»najkorumpiranija« zemlja, na posljednjem, 163. mjestu). Hrvatska se u tom popisu nalazi na 69. mjestu, što je približno isto kao i Kina i Meksiko (70. mjesto), bolje od Srbije (90.), Bosne i Hercegovine (93.) i Rusije (121.), ali znatno lošije od Slovenije (28. mjesto), Mađarske (41.), pa i od Turske (60.) i Kube (66.). U daljem analizama iste agencije, 7% ispitanika u Hrvatskoj izjavilo je da je u 2005. godini isplatilo mito nekomu (usp. 1% u Finskoj, Švedskoj i Švicarskoj, i 8% u Rusiji, 13% u Srbiji i čak 66% u Albaniji). Hrvatska je spadala u skupinu zemalja gdje razmjerno najveći dio ispitanika smatra da vladine mjere protiv korupcije nisu učinkovite (u Hrvatskoj je samo 5% smatralo da su vladine mjere učinkovite, 34% da nisu učinkovite, 21% da vlada uopće ništa ne poduzima protiv korupcije, i 18% da vlada upravo potiče korupciju). Prema jačini korupcije u pojedinim sektorima, u Hrvatskoj je 2006. postojao ovakav redoslijed (po stupnju percipirane korumpiranosti): 1) pravni sustav i sudstvo; 2) zdravstvene usluge; 3) poslovni (privatni) sektor; 4) političke stranke i parlament / zakonodavstvo (zajedno na istome mjestu); 5) službe registracije i izdavanja dozvola; 6) obrazovni sustav; 7) porezni sustav; 8) mediji; 9) komunalije; 10) vojska; i 11) nevladine organizacije i vjerske ustanove (na istom

* Gotovo se podrazumijeva da je tezu o »200 obitelji« izmislio Franjo Tuđman, iako se preteče ideje o koncentraciji kapitala u rukama gospodarske elite mogu naći i prije, recimo u nekim znanstvenim radovima Vesne Pusić. No bilo kako bilo, do danas se takva zamisao faktički pripisuje Tuđmanu, njegovoj politici ili naslijeđu te politike. Godine 2005., primjerice, predsjednik Stipe Mesić izjavio je u jednom intervjuu: »Ali ovo što se danas događa na Markovom trgu, štrajkovi u drugim firmama, ove nezakonitosti koje su napravljene u privatizaciji, a radnici ostali na ulici to vam je od vremena kad su doneseni zakoni koji su omogućili pljačku – ja to nazivam – uz prisustvo vlasti. Jer, jedan dobar dio pljačke izvršen je tako da su se poštivali zakonski propisi. Ali, nažalost, to nije bilo pravedno, jer sistem je bio kako obogatiti 200 obitelji u Hrvatskoj. Te obitelji su sada prebogatije, ali nažalost stanovništvo je ostalo presiromašno.« (Ured predsjednika Republike Hrvatske, intervju; 23. svibnja 2005. – Hrvatski radio).

mjestu) (*Global Corruption Barometer*, 2006).

Inače, kada usporedimo percepcije o korumpiranosti pojedinih sektora, iz istoga izvješća proizlaze stanovite tendencijske razlike između raznih područja svijeta. Tipično je za zemlje Zapadne Europe i Sjeverne Amerike da se najveća korupcija pripisuje političkim strankama, iako se negdje slična razina pripisuje i (privatnom) poslovnom sektoru. (dakle, korupcija bi se mogla tumačiti kao nekakva vrsta sprege stranaka i »biznisa«). Naprotiv, u analiziranom zemljama bivšega SSSR-a (Rusija, Ukrajina, Moldavska) najkorumpiranijom se smatra policija, dok u Latinskoj Americi prvo mjesto po korupciji pripada i političkim strankama i policiji (dakle, sprega stranaka i policije). Percepcija da je pravosuđe i sudstvo najkorumpiranije područje (uz zdravstvo) najčešće se javlja upravo u Jugoistočnoj Europi, i u tom je pogledu Hrvatska tipična (iznimke su Rumunjska i Srbija, gdje se smatra da su političke stranke na najvišem, ili da dijele najviše mjestu po korupciji) (*Global Corruption Barometer*, 2006).

Upravo spomenuti podaci, treba naglasiti, govore o percepciji korupcije, a ne o stvarnoj korupciji. koja je vrlo teško statistički mjerljiva. No percepcije o korupciji, obratno, govore o razini povjerenja u nekom društvu, jer jedno ukazuje na drugo. I ako bismo mogli sažeti misli Francisa Fukuyame, povjerenje je i opći uvjet za razvitak društva. Istina, neke su analize pokazale da stanoviti oblici korupcije, primjerice razgranate mreže familijarnosti (rodbinske veze odnosno nepotizam, prijateljske usluge mimo pravila itd.) mogu čak olakšati poslovanja, ali se tako teško postiže razvitak društva u cjelini.

Ovaj je tekst nastao kao »hrvatski dodatak« knjizi Alberta Carla Brioscija o povijesti korupcije. Dakle, riječ je o pokušaju skiciranja povijesti korupcije u hrvatskom kontekstu. No ta je skica u mnogome ostala površna: neke su pojave zacijelo prenaplašene, a druge su važne teme zanemarene. Pa zato neka se ovaj pokušaj, uz svoje nedostatke, shvati kao poticaj za daljnje istraživanje.

Emil Heršak